

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

Географічний факультет
Кафедра географії та методики її навчання

**Кваліфікаційна робота
ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ**

**Спеціальність
014.07 Середня освіта (Географія)
Освітня програма «Середня освіта (Географія)»**

Здобувача другого (магістерського)
рівня вищої освіти
Брінджак Ніни Ігорівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат географічних наук, доцент
Заблоцький Богдан Володимирович

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки та
менеджменту освіти
Винничук Олег Теофілович

Тернопіль – 2025

АНОТАЦІЯ

Брінджак Н. І. Використання краєзнавчого матеріалу під час вивчення сільського господарства на уроках географії. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» із спеціальності 014.07. Середня освіта (Географія). Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2025. 114 с.

У кваліфікаційній роботі розкрито теоретичні та методичні аспекти використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії. З'ясовано сутність основних понять й категорії проблеми дослідження, а саме «краєзнавчий підхід», «краєзнавчий принцип» та ін., форми і методи організації краєзнавчої роботи в освітньому процесі з географії.

Описано сучасний стан сільського господарства Буцацької територіальної громади, проблеми та перспективи його розвитку, що послужило краєзнавчим матеріалом для вивчення теми «Сільське господарство» в курсі «Географія. Україна і світове господарство. 9 клас».

Створено наочні моделі – конспекти уроків, де показано форми, методи, прийоми, технології: як дослідження краєзнавчого матеріалу, так і шляхи його використання в освітньому процесі.

Ключові слова: краєзнавчий підхід, краєзнавчий принцип, краєзнавчі матеріали, сільське господарство, конспект уроку.

ABSTRACT

Brindzhak N. I. The Usage of Local Lore Material in Teaching Agriculture in Geography Classes. Master's thesis for the MA degree in the specialty 014.07 Secondary Education (Geography). Ternopil National Pedagogical University named after V. Hnatiuk. Ternopil, 2025. 114 p.

In the master's thesis reveals theoretical and methodological aspects of using local history material in geography lessons. The essence of the main concepts and categories of the research problem, namely the «local history approach», «local history principle», etc., forms and methods of organizing local history work in the educational process in geography, are clarified.

The current state of agriculture in the Buchach territorial community, its problems and prospects for development are described, which served as local history material for studying the topic «Agriculture» in the course «Geography. Ukraine and the World Economy. Grade 9».

Visual models have been created – lesson summaries, which show forms, methods, techniques, and technologies: both the study of local history material and ways of using it in the educational process.

Keywords: local history approach, local history principle, local history materials, agriculture, lesson outline.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ.....	9
1.1. Сутність краєзнавчого підходу та його вплив на формування географічних компетентностей учнів.....	9
1.2. Роль краєзнавчого принципу у шкільній географічній освіті	16
1.3. Форми і методи організації краєзнавчої роботи в освітньому процесі з географії.....	19
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА БУЧАЦЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	32
2.1. Сутність основних понять та методи дослідження сільськогосподарського виду діяльності.....	32
2.2. Загальна характеристика сільського господарства Бучацької територіальної громади.....	36
2.2.1. Природно-географічні чинники впливу на розвиток сільського господарства Бучацької територіальної громади.....	37
2.2.2. Соціально-економічні чинники розвитку сільського господарства громади Бучацької територіальної громади.....	42
2.2.3. Характеристика сільськогосподарських земель Бучацької територіальної громади.....	47
2.2.4. Характеристика основних видів сільськогосподарської діяльності Бучацької територіальної громади.....	52
2.3. Проблеми та перспективи розвитку сільського господарства Бучацької територіальної громади.....	62

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ.....	69
3.1. Аналіз навчальних програм, підручників та методичних посібників з курсу «Географія. Україна і світове господарство», 9 клас.....	69
3.2. Методичні розробки уроків для вивчення теми «Сільське господарство» («Географія. Україна і світове господарство», 9 клас) з використанням краєзнавчого матеріалу.....	74
ВИСНОВКИ.....	107
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	111

ВСТУП

У контексті Нової української школи, Законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), Національної доктрини розвитку освіти [43], Державної програми розвитку краєзнавства до 2025 року [18], модельних навчальних програм з географії та ін. [40], актуальним є перегляд попередніх засад і визначення нових наукових підходів до застосування в освітньому процесі різних форм, методів і засобів краєзнавчої роботи з метою формування ключових і предметних компетентностей учнів та реалізації принципів неперервності, доступності, відкритості, гуманістичної спрямованості.

У процесі краєзнавчої роботи учні самостійно засвоюють навчальний матеріал, набувають навичок, необхідних у житті, готуються до практичної діяльності та розширюють загальноосвітні знання. Краєзнавство, таким чином, розглядається не лише як діяльність школярів, спрямована на вивчення краю, але і як одна з умов поліпшення засвоєння змісту навчальних предметів, зокрема географії.

Ідея використання краєзнавчих матеріалів у процесі навчання була обґрунтована ще в працях відомих педагогів Я. А. Коменського та К. Д. Ушинського.

Окремі методичні аспекти сучасного шкільного краєзнавства розробляли Я. І. Жупанський, В. П. Корнєєв, М. Ю. Костриця, М. П. Крачило, Л. І. Круглик, О. М. Маринич, І. В. Мельничук, Т. Г. Назаренко, В. В. Обозний, М. П. Откаленко, В. С. Прокопчук, Л. Б. Паламарчук, А. Й. Сиротенко, Б. О. Чернов, Є. Й. Шипович, М. Т. Янко та інші.

Актуальність теми. Оскільки, поєднання високої теоретичної та практичної підготовки у формуванні компетентності в галузі природничих наук було й залишається одним з важливих завдань школи, а підвищення теоретичного рівня можливе лише за умови, якщо воно супроводжується прищепленням практичних навичок учнів/учениць, то використання краєзнавчого матеріалу на

уроках географії залишається актуальним. Завдяки краєзнавчому принципу навчання географії будується на спостереженнях реальної дійсності, а не на «словесних схемах».

Однак, у методичній літературі з курсу «Географія. Україна і світове господарство» використанню в освітньому процесі краєзнавчого матеріалу, (особливо під час вивчення сільського господарства), приділяється незначна увага. Це спонукало нас до вибору теми дослідження.

Об'єктом дослідження є освітній процес з географії у закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження: використання краєзнавчого матеріалу у формуванні географічних компетентностей на уроках географії під час вивчення теми «Сільське господарство» з курсу «Географія. Україна і світове господарство» 9 клас.

Мета дослідження – розробити методику використання краєзнавчого матеріалу під час вивчення теми «Сільське господарство» на уроках географії у 9 класі на прикладі сучасного стану сільського господарства Буцацької територіальної громади Тернопільської області.

Для досягнення даної мети були поставлені **завдання:**

- проаналізувати інформаційні джерела для вивчення стану досліджуваної нами проблеми у педагогічній теорії і практиці роботи школи;
- розкрити сутність краєзнавчого підходу та роль краєзнавчого принципу навчання у формуванні географічних компетентностей учнів/учениць;
- з'ясувати основні форми та методи роботи з краєзнавчим матеріалом на уроках географії;
- дослідити сучасний стан функціонування і розвитку сільського господарства Буцацької територіальної громади Тернопільської області;
- проаналізувати навчальну програму, підручники та методичні посібники з курсу «Географія. Україна і світове господарство», 9 клас для виявлення можливостей використання на уроках краєзнавчого матеріалу;

- розробити методичні рекомендації у вигляді конспектів уроків, у яких показати технології використання краєзнавчого матеріалу (на прикладі сільського господарства Бучацької територіальної громади) під час вивчення теми «Сільське господарство» з курсу «Географія. Україна і світове господарство», 9 клас.

Основними **методами**, що застосовані у дослідженні є: діалектичний метод пізнання і системного підходу до вивчення краєзнавства наукових розробок вітчизняних і зарубіжних вчених; аналіз та узагальнення психолого-педагогічної та методичної літератури з досліджуваної проблеми, шкільних програм і підручників, а також отриманого у результаті дослідження фактичного матеріалу; загальнонаукових методів: історико-логічного, системного аналізу, узагальнення, синтезу, абстракції, конкретизації, а також статистичного, картографічного методу, методу порівняння та ін.

Практичне значення дослідження полягає у розробці методики використання краєзнавчого матеріалу на прикладі сучасного стану сільського господарства Бучацької територіальної громади під час вивчення теми «Сільське господарство» з курсу «Географія. Україна і світове господарство» 9 клас, яка може бути використана вчителями-географами і студентами педагогічних закладів.

Структура роботи: наукова робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Дослідження містить схеми, таблиці, картосхеми.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

1.1. Сутність краєзнавчого підходу та його вплив на формування географічних компетентностей учнів

Освітня реформа, що триває в Україні спонукає науковців, дослідників, вчителів, методистів до пошуку ефективних технологій та методик навчання. Сьогодні у зміст вітчизняної освіти внесено зміни, спрямовані на створення підґрунтя для того, щоб очікувані результати навчання базувались на досягненні учнів необхідних компетентностей.

«У науковій літературі поняття «компетентність» аналізується як «здатність до дії». Вона ґрунтується на знаннєвому, діяльнісному компоненті, системі цінностей особистості, набутих і розвинутих завдяки навчанню, що дає можливість адекватно діяти у життєвих ситуаціях, ефективно розв'язувати теоретичні та практичні проблеми, що виникають у реальному житті.

На відміну від знань, умінь і навичок, що передбачають дію за зразком, за аналогією, компетентність передбачає досвід самостійної діяльності на основі універсальних знань» [11, с. 351].

Особлива роль при формуванні географічних компетентностей в умовах впровадження нового Державного стандарту відводиться *краєзнавству*. Сьогодні значення краєзнавства стрімко зростає – як у площині патріотичного виховання, так і як ефективного інструмента навчання. Завдяки йому стає можливим налагодити тісний зв'язок між навчанням і вихованням, перетворити абстрактні знання на реальні дії, а навчання – на засіб усвідомлення себе як частини живого соціопросторового середовища [15].

Краєзнавство як педагогічний і науковий феномен має глибоке історичне коріння. Однак, саме сьогодні, в умовах зростання ролі локальної ідентичності та значення регіонального розвитку, воно набуває нової актуальності. Краєзнавство несе потужний емоційний заряд, оскільки є джерелом глибокого,

щирого патріотизму, що проявляється не в гаслах, а в діях. Воно формує людину, яка знає, розуміє і любить свій край, готова піклуватися про нього і розвивати його.

Краєзнавчий підхід у навчанні та вихованні досконало обґрунтував К. Д. Ушинський. Він писав, що «не з курйозами і диковинами науки повинна в школі знайомитися дитина, а навпаки, треба привчати її знаходити цікаве в тому, що її постійно і скрізь оточує, і тим самим показати їй на практиці зв'язок між наукою і життям» [48, с. 284].

Великого значення краєзнавству надавав В. О. Сухомлинський. У його працях, у численних статтях є багато цікавих думок про педагогічні функції краєзнавчого матеріалу і дослідництва дітей. Сухомлинський В. О. вважав одним із найголовніших завдань учителя відкрити перед вихованцями всі джерела, якими живиться велике почуття любові до Батьківщини. Це природа рідного краю, рідне місто, село.

У нинішніх умовах функціонування і розвитку суспільства на особливу увагу заслуговує виховання національної свідомості, що ґрунтується на утвердженні людської гідності, шанобливого ставлення до історії, культури, традицій свого народу та глибокої любові до рідної землі. Тому основним стержнем ефективної освіти стає наближення навчального процесу до реального життя. Особливо це актуально у географічній освіті, де надзвичайно важливо поєднувати засвоєння теоретичного матеріалу з його практичним застосуванням.

Теоретико-методичні основи та окремі аспекти географічного краєзнавства стали предметом дослідження значної кількості вітчизняних вчених, серед яких: О. Діброва, К. Дубняк, Я. Жупанський, В. Замковий, Ф. Заставний, О. Заставецька, І. Ковальчук, М. Костриця, М. Крачило, В. Корнеєв, Л. Круглик, В. Круль, В. Кубійович, О. Маринич, Я. Мариняк, Т. Назаренко, В. Прокопчук, М. Стельмахович, І. Ровенчак, С. Рудницький, С. Русова, А. Сиротенко, І. Тесля, П. Тронько, О. Шаблій, Є. Шипович, П. Шищенко, М. Янко та інші.

Географія, побудована на краєзнавчій основі, орієнтована на те, щоб використання матеріалів про рідну місцевість стало не додатком до основної теми, а її підґрунтям для формування географічних уявлень, понять, предметних вмінь, дослідження причинно-наслідкових, функціональних, логічних зв'язків і встановлення закономірностей.

«Географічне краєзнавство є комплексною наукою, що досліджує взаємодію між людиною і природою, конкретизує історико-культурний процес, що проходить через діяльність видатних діячів, які жили у відповідних регіонах. Воно є засобом усвідомлення необхідності збереження довкілля, розвитку національної самосвідомості українського народу та національних меншин на території України» [34, с. 7]. Творчо розвиваючи спадщину С. Рудницького, українські вчені-географи Я. Жупанський і В. Круль розглядають краєзнавство як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує у світі тривимірних моделей: - простір (географічне краєзнавство); - час (історичне краєзнавство); - соціум (соціальне краєзнавство). Вони вважають, що, оскільки територія для краєзнавства виступає в ролі «скелету», на який нарощується все інше – природа, населення, господарство, історія, мистецтво, література, архітектура тощо, то ці складники повинні оцінюватися за своїми яскравими характеристиками.

П. Шищенко і Н. Муніч, стверджують, що сучасне географічне краєзнавство є багатопредметним. Його об'єктно-предметна сутність, наукові та практичні виміри пов'язані з функцією першої ланки в системі: краєзнавство – країнознавство – регіональна географія – географія [54].

Відома теза про те, що географічне краєзнавство, організоване з урахувань місцевих умов, національних звичаїв і традицій, має також неабияке значення в патріотичному вихованні учнів, оскільки формує любов до рідного краю, риси патріотизму, національну свідомість, відповідальність за своїх батьків, рідну землю, яку вони пізнають, а разом з цим відданість Україні.

Отже, *географічне краєзнавство* – це наочне та інформаційне поле, яке активізує навчальну діяльність, розвиває пізнавальний інтерес до предметів

природничо-географічного циклу, формує творчу особистість, громадянина й патріота своєї Батьківщини.

Краєзнавство постає як концептуальний фундамент, на якому формується цілісна географічна компетентність.

Географічні компетентності – це не просто сукупність знань про карти, географічні оболонки, материки, країни і їх столиці. Це здатність учня орієнтуватися в навколишньому світі, критично мислити, аналізувати просторові явища, оцінювати екологічну та економічну ситуацію, приймати відповідальні рішення, ґрунтуючись на системі географічних знаннях і вмінь.

Тому у сучасній географічній освіті дедалі більше уваги необхідно приділяти краєзнавчому підходу, сутність якого полягає у використанні предметів і явищ навколишнього середовища, як вихідної точки для формування географічних компетентностей.

Цей підхід базується на спостереженні та аналізі місцевих природних, соціальних та економічних процесів і явищ, що дозволяє вчителю будувати навчання від «відомого до невідомого», від «близького до далекого», а учням – краще розуміти сутність елементів змісту географічної освіти, різні види зв'язків між предметами і явищами природи та суспільства, встановлювати закономірності. Він дає змогу учневі не просто вивчати умовну інформацію, а проживати її, бачити на власні очі, розпитувати у старожилів, досліджувати територію своєї місцевості, зіставляти теорію з практикою. Це фактично місток між абстрактними географічними знаннями і живим середовищем, у якому людина функціонує щодня.

«Усвідомлення особливостей власного краю, його природи, ресурсів, проблем і перспектив розвитку формує в учнів не лише знання, а й відповідальність за цей простір. Це знання потрібне для активної участі в житті громади, дбайливого ставлення до природного середовища, збереження культурної спадщини, усвідомлення своєї причетності до спільної історії та майбутнього» [37].

Краєзнавчий підхід є одним із традиційних та визнаних при вивченні географії. Роль краєзнавчого підходу у формуванні географічних компетентностей є однією з ключових у сучасній географічній освіті, адже саме через призму рідного краю учень здатен найглибше зрозуміти сутність географічних знань, відчувати їх прикладне значення та побачити їх зв'язок із повсякденним життям. Упродовж усього періоду розвитку географічної освіти він виступав дієвою формою зв'язку шкільної географії з життям. Географічні знання, відірвані від місця проживання учня, часто залишаються абстрактними та неформалізованими.

«Саме через краєзнавство географія перестає бути набором карт, схем і цифр, перетворюючись на живу науку, яка має емоційний, культурний, пізнавальний та практичний зв'язок із життям конкретної людини» [32, с. 18].

У межах краєзнавчого підходу важливе місце посідає пізнання форм рельєфу, вивчення місцевого клімату, водних об'єктів, типових ґрунтів, ландшафтних особливостей рідного краю, природоохоронних територій, демографічної ситуації, закономірностей функціонування і розвитку господарської діяльності тощо.

Краєзнавчий підхід також активізує міжпредметні зв'язки. Наприклад, під час дослідження місцевих природних умов та історико-культурного ландшафту учень інтегрує знання з історії, біології, літератури, математики, етнографії, що сприяє цілісному сприйняттю простору, формує здатність бачити багатовимірність явищ, що є основою географічного мислення. Саме тому краєзнавство не обмежується вивченням окремих фактів, а дає можливість на їх основі підтверджувати істину, робити теоретичні висновки, встановлювати закономірності.

Доцільно виокремити й виховний потенціал краєзнавчого підходу.

«Пізнаючи свій край, учень формується як патріот, як свідомий громадянин, що знає, любить і хоче зберегти свою малу батьківщину. Краєзнавство пробуджує емоційне ставлення до території, формує відчуття приналежності, гордості, ідентичності. Це дуже важливо в умовах глобалізації,

коли існує загроза втрати локального обличчя, а разом із ним – і зв'язку з історією, культурою, традиціями. Вивчаючи місцеві географічні особливості, учні не просто отримують інформацію – вони долучаються до збереження і передачі культурного коду свого народу» [39].

Ще однією важливою функцією краєзнавчого підходу є можливість реалізації дослідницької діяльності. Адже саме в межах свого краю учень може зробити повноцінне міні-дослідження: здійснити спостереження, провести опитування місцевих жителів, зібрати дані, зробити аналіз інформаційних і статистичних довідників крайових органів управління, побудувати картосхеми чи створити презентацію на місцевому матеріалі. Це сприяє розвитку самостійного індивідуального чи групового пошуку, критичного мислення, навичок роботи з різними джерелами інформації, цифровими інструментами, що надзвичайно актуально в сучасному освітньому контексті. Краєзнавчий підхід спонукає до дії, виходить за межі класу, формує вміння навчатися в реальному світі.

Такий підхід у навчанні географії, насамперед, характерний учням сільських шкіл або шкіл малих міст. Вони мають можливість безпосередньо спілкуватися з природою, проводити дослідження, брати участь у локальних природничих, екологічних або соціальних проектах. Учні щодня стикаються з географічними об'єктами, процесами та явищами: рівнинна чи гірська місцевість, явища погоди, водойма, лісосмуга, сільськогосподарське угіддя, інфраструктурні проблеми, міграція населення тощо. Усе це не абстракція, а частина реального щоденного досвіду, який стає джерелом глибокого усвідомлення просторових закономірностей, екологічного мислення та громадянської відповідальності.

«Саме краєзнавчі методики дають змогу подолати розрив між знанням і здатністю застосовувати їх у життєвих ситуаціях. У цьому контексті велику роль відіграє організація шкільних дослідницьких експедицій, тематичних екскурсій, мандрівок, польових занять, проєктної діяльності на основі місцевого матеріалу

– всього того, що здатне оживити знання, зробити його особистісно значущим» [1, с. 408].

Учні, які не лише читають чичують пояснення вчителя, наприклад, про інтенсивний та екстенсивний шлях господарювання в сільськогосподарській діяльності, а бачать його розвиток у своїй місцевості, не просто краще засвоюють тему – вони починають шукати факти оправдання ефективності цього чи іншого шляху. Чи, досліджуючи родючість ґрунтів своєї місцевості, пропонують вирощування на них культурних рослин, які дадуть високі врожаї і т.п. Це і є ознака сформованої компетентності: не лише знати, а й уміти діяти.

Невід’ємним аспектом у краєзнавчому підході є формування емоційного зв’язку з рідною територією.

У світі, де інформація глобалізується, а віртуальна реальність все частіше замінює реальний досвід, саме краєзнавство формує почуття приналежності до простору, у якому ти не чужий, а господар, спадкоємець і творець. Це не просто емоція – це важливий компонент ідентичності, без якої неможлива зріла особистість.

Таким чином, краєзнавчий підхід – це надзвичайно важливий аспект у методиці навчання географії. Це – ціннісна платформа, що формує в учня/учениці образ картини світу через призму рідного краю. Тому навчання стає зрозумілим, близьким, а головне – змінним і відкритим до вдосконалення. І чим якісніше буде організоване таке навчання, застосовуючи інноваційні засоби навчання та новітні технології, тим більше шансів, що сучасна школа випустить не лише знаючу, а й мислячу, діяльну, відповідальну людину – громадянина своєї країни і світу.

Саме краєзнавство, як освітня стратегія, дає унікальну можливість формувати географічні компетентності.

Воно сприяє осмисленому засвоєнню учнями сутності основних компонентів змісту географічної освіти, залучаючи їх емоції, розум, волю, досвід; здатне змінити ставлення до навчання, сформувати особистість, яка мислить географічно, діє локально та відповідально, керуючись головною метою

сучасної географічної освіти – навчити людину розуміти простір, у якому вона живе, і робити цей простір кращим.

1.2. Роль краєзнавчого принципу у шкільній географічній освіті

Краєзнавчий принцип сьогодні залишається актуальним та важливим для освіти.

Якщо *краєзнавчий підхід* – це самостійний напрям всебічного наукового вивчення конкретної території (краю), як основного предмету комплексного дослідження, з метою збору та узагальнення краєзнавчого матеріалу щодо пізнання її природи, історії, культури, економіки та інших аспектів вивчення, то *краєзнавчий принцип* – це методичний підхід, яким слід керуватися у процесі вивчення географії, оскільки він передбачає використання краєзнавчих результатів досліджень для встановлення зв'язку між «відомим і невідомим», «конкретним і загальним» або демонструє, як загальні географічні закони та процеси проявляються у конкретних умовах рідної місцевості. При цьому роблячи навчання більш наочним та зрозумілим, і забезпечуючи підґрунтям для формування географічних компетентностей.

Таким чином, краєзнавчий підхід є ширшим поняттям, що стосується самого дослідження, а краєзнавчий принцип – конкретним інструментом для покращення навчання, який використовує результати такого дослідження.

Теоретико-методичні засади краєзнавчого принципу у своїх працях висвітлювали О. В. Колотуха В. П. Корнеєв, М. Ю. Костриця, В. В. Обозний, В. С. Прокопчук, І. Т. Прус, А. Й. Сиротенко, М. Г. Стельмахович, К. Ф. Строев, О. М. Топузов, П. Г. Шищенко та інші. Однак, у контексті Нової української школи, Закону України «Про освіту», модельних навчальних програм з географії передбачається перегляд попередніх засад і визначення нових методів та прийомів впровадження краєзнавчого принципу в освітній процес.

Палка прихильниця національного виховання – Софія Русова – розглядала географію як засіб націоналізації загальноосвітньої школи, виховання патріотизму і національної свідомості. Софія Русова пов'язувала вивчення

географії з краєзнавством, вона однією з перших серед українських педагогів започаткувала краєзнавчий принцип у вивченні цього предмета.

Великого значення краєзнавству надавав В. О. Сухомлинський. У його працях, у численних статтях є багато цікавих думок про педагогічні функції краєзнавчого матеріалу і дослідництва дітей. Сухомлинський вважав одним із найголовніших завдань учителя – відкрити перед вихованцями всі джерела, якими живиться велике почуття любові до Батьківщини. Це природа рідного краю, рідне місто, село.

«Краєзнавча робота з географії найефективнішою є тоді, коли вона є має певну спрямованість, підпорядкована освітнім завданням, пов'язана з життям, а її методи відповідають віковим особливостям та інтересам учнів» [43, с. 78].

Однією із ініціаторів введення курсу «Рідний край» у шкільну програму з географії і посилення в ній саме краєзнавчого матеріалу була О. В. Заставецька [23]. Її тези знайшли відображення в сучасній модельній навчальній програмі з географії для закладів загальної середньої освіти: «Одним з головних завдань шкільного курсу географії є формування в учнів цілісного географічного образу планети Земля, починаючи від вивчення рідного краю й держави та закінчуючи пізнанням глобальних закономірностей і процесів» [41].

У сучасній методичній літературі з географії краєзнавчий принцип характеризується як засіб «забезпечення всебічного вивчення учнями своєї місцевості та використання краєзнавчого матеріалу в процесі навчання» [52, с. 85]. «По суті, – стверджує Н. Рудницька, – реалізація краєзнавчого принципу на рівні школи дозволяє забезпечити регіональний підхід до визначання змісту, методів і форм навчально-виховного процесу» [48].

Головне призначення краєзнавчого принципу полягає в тому, щоб дати можливість учням здобути на уроках знання збагачувати через спостереження в навколишньому середовищі, доповнювати її практичними уміннями і навичками. А матеріали, отримані учнями внаслідок власних спостережень, пошукової роботи, використовувати в процесі навчання географії як на уроках, так і в позаурочний час.

Пізнання географії за допомогою краєзнавчого принципу сприяє формуванню в учнів цілісних, системних знань про світ, збуджує інтерес до вивчення не тільки свого краю та найближчої місцевості, де живуть школярі, а й до країни в цілому.

Саме він спонукає розвитку вміння самостійно визначати суттєві ознаки змісту понять: «довкілля», «природне середовище», «географічне середовище», «антропогенний вплив на природне середовище», «охорона природи» та ін., встановлювати системні зв'язки між сутністю термінів, наприклад, «охорона природи» – «природокористування» – «антропогенне навантаження» – «ресурсозбереження» – «ресурсозабезпечення» та ін. Тобто цей принцип сприяє ліквідації прогалин шкільної програми з географії, де процес формування вище розглянутих та інших загально географічних понять ще досить розірваний і незавершений, а методика їх формування в основному відсутня і традиційно спрямована на механічне запам'ятовування визначення їх сутності.

«Краєзнавчий принцип передбачає систематичне встановлення зв'язків між вивченням географії і тими знаннями, які засвоюють учні в результаті безпосереднього дослідження краю. Обов'язкове використання у навчанні здобутих краєзнавчих знань – головне призначення навчального краєзнавства» [54, с. 76].

Використання краєзнавчого принципу дає найефективніші результати за таких умов: *«по-перше*, якщо вчитель добре знає рідний край, вміло підкреслює його географічну специфіку та володіє прийомами встановлення: органічного зв'язку матеріалу програми з явищами та процесами навколишнього середовища; *по-друге*, якщо вчитель володіє необхідним туристично-краєзнавчим мінімумом знань, методами та прийомами організації і проведення туристично-краєзнавчої роботи; *по-третьє*, якщо учні володіють певним мінімумом краєзнавчих знань, мають достатнє уявлення про місцеву географію» [30].

Учитель керується краєзнавчим принципом виходячи з вимог навчальної програми, кількості та складу учнів класу, можливостей довкілля: наявності

природних, соціальних чи господарських об'єктів для дослідження. Він визначає форми, види і методи роботи, спонукає учнів до пізнання рідного краю і керує їх роботою. Оновлена навчальна програма з географії (2022 р.) враховує краєзнавчий принцип навчання, але поряд з цим дає можливість для творчості вчителя у застосуванні даного принципу навчання для досягнення необхідних компетентностей з географії у контексті Нової української школи.

1.3. Форми і методи організації краєзнавчої роботи в освітньому процесі з географії

Під краєзнавством в школі частіше розуміють краєзнавство географічне, до змісту якого входить комплексне фізико- та економіко-географічне пізнання території рідного краю в рамках певних господарсько-адміністративних одиниць.

Отже, географічне краєзнавство – це розвивальне навчальне поле, бо воно активізує пізнавальну діяльність, розвиває навчальний інтерес до предметів природно географічного циклу, формує громадянина свого краю, виховує і розвиває творчу особистість. Краєзнавча робота здійснюється не стихійно, а планомірно і організовано. Традиційно вона поділяється на класну і позакласну.

Здобути краєзнавчі матеріали для осмисленого і системного засвоєння змісту шкільної географічної освіти дають можливість різні форми та методи краєзнавчої роботи (див. рис. 1.1) [32, с. 17].

Урок – це основна форма організації процесу навчання в межах класу. Під ним вчені-дидакти розуміють таку форму, в якій вчитель упродовж точно встановленого часу керує у спеціально відведеному місці колективною пізнавальною діяльністю постійної групи учнів, з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей кожного з них. При цьому використовує прийоми, методи, засоби навчання і способи діяльності, які створюють сприятливі умови для оволодіння основами знань безпосередньо в освітньому процесі.

Позакласна робота з географії відрізняється від урочної: метою, змістом, організаційними формами і особливостями методики та технології проведення.

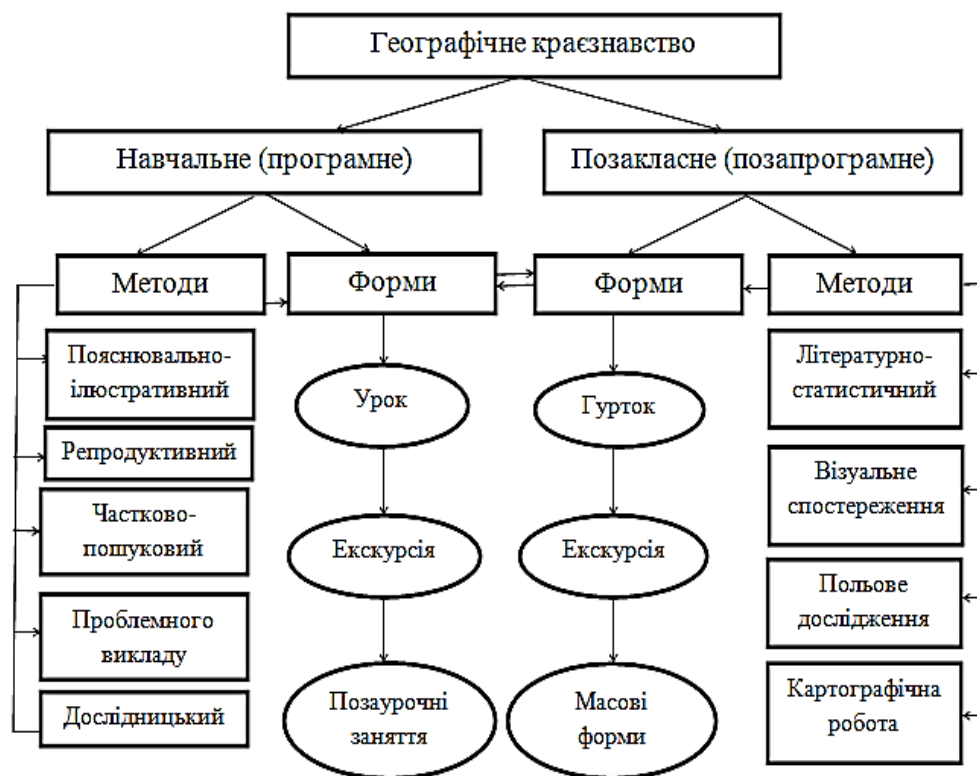

Рис. 1.1. Форми і методи географічного краєзнавства [29, с. 2]

Щодо навчальної мети позакласної роботи, то вона полягає в розширенні географічного світогляду і поглибленні знань в галузі географічної науки, удосконаленні загально навчальних і спеціальних для географії вмінь і навичок учнів. Ця мета досягається шляхом вивчення на позакласних заняттях питань і вирішення проблем географічної науки, які не розглядаються навчальною програмою, а також завдяки вищому науковому рівню розкриття програмного матеріалу. Не обмежений рамками навчального часу, вчитель, під час проведення різних форм позакласної роботи, може ширше застосовувати додатковий пізнавальний матеріал, який допомагає формувати нові уявлення про географічні явища і процеси, вводити нові терміни, розкривати різні види причинно-наслідкових зв'язків, просторових, логічних, функціональних та інших.

Позакласна робота з географії відрізняється від класної різноманітністю форм. Вони поділяються на систематичні (постійні) та епізодичні, до яких відносять наступні (див. рис. 1.2).

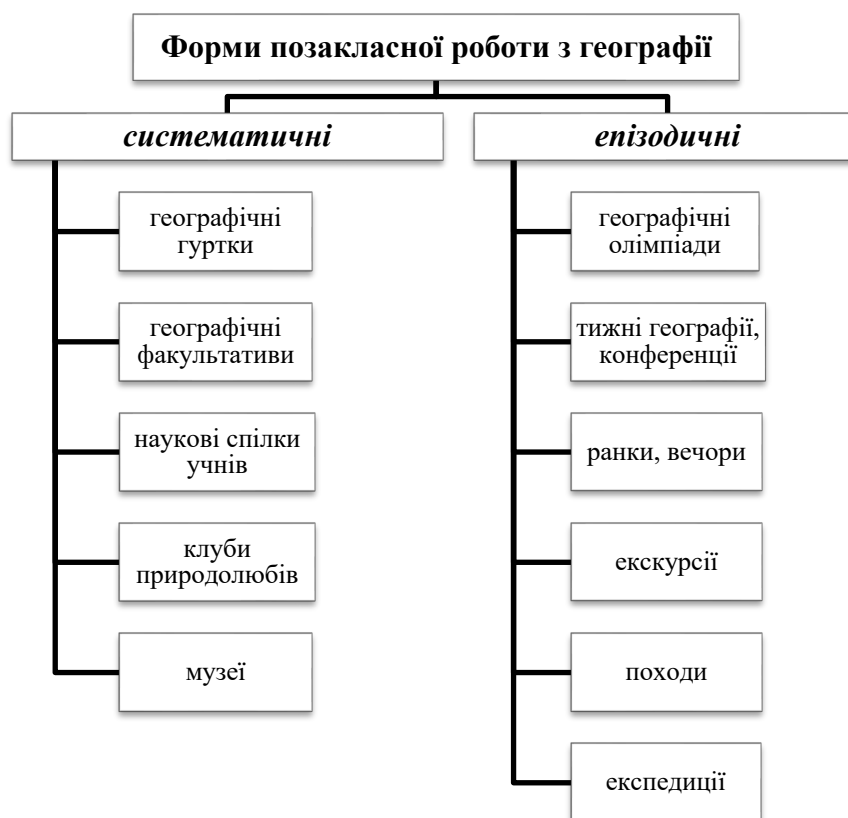

Рис. 1.2. Форми позакласної роботи з географії в школі

Позакласна робота свою чергу поділяється на індивідуальну, групову та масову:

- **індивідуальні** – робота учнів з краєзнавчою літературою, матеріалами архівів, музеїв, бібліотек, листування, збір спогадів, фотографування, підготовка письмових краєзнавчих робіт;
- **групові** – гуртки, товариства, клуби, лекторії, екскурсії, походи, редколегії газет, редакції рукописних збірників, експедиції;
- **масові форми краєзнавчої роботи** – вечори, олімпіади, конференції, усні журнали, КВК, тощо.

Найбільш поширеною формою організації школярів для спільної краєзнавчої діяльності є гурток, об'єднання учнів різного віку, зацікавлених у додатковому отриманні знань з географії.

Краєзнавчі гуртки в загальноосвітніх закладах та позашкільних установах організовують за декількома основними напрямками діяльності, а саме краєзнавчо-туристського, еколого-краєзнавчого, спортивно-туристського,

історико-краєзнавчого та ін. Робота краєзнавчих гуртків підпорядковується під вимоги програм, які розробляються Міністерством освіти і науки України.

Тематика занять гуртка може бути вузькою, що зацікавлює учнів з одного географічного напрямку (краєзнавчого), або охоплювати широке коло географічних знань (фізична або економічна географія, історія географічних досліджень та ін.).

Гурток не передбачає великої кількості учасників. Більшість занять гуртка повинна проводитися поза класом, школою, повинна мати практичну спрямованість і розвивати самостійну творчу діяльність учнів [34].

Єдиної методики проведення заняття гуртка не може бути. Вона може включати в себе вступне слово вчителя про мету і завдання заняття, виступи членів гуртка, читання цікавої науково-популярної статті чи книги, показ фрагменту відеофільму, комп'ютерну гру, розв'язування кросвордів, ребусів, гра в географічне лото, різні види рефлексії. Можна на засіданнях гуртка проводити зустрічі з вченими-географами та іншими спеціалістами, відводити час на перегляд тематичних відео фрагментів і написання електронних листів гуртківцям інших шкіл, відео спілкування з ними, на виконання різних практичних робіт: оформлення презентації, монтування своїх відео, створення наочних посібників для використання на уроках географії, підготовки конференції з географічного спрямування, тематичного вечора, тижня географії і т. ін. Отримані на занятті гуртка завдання учнями виконуються самостійно з творчим підходом.

Найбільш доступною й масовою формою вивчення рідного краю є *екскурсія*, оскільки в ній переважають елементи живого споглядання.

Усі відомі екскурсії можна поділити на три групи: *навчальні, краєзнавчі, загальноосвітні*. Для систематизації їх поділяють на такі типи: екскурсії в природу; екскурсії в сферу господарської діяльності населення; екскурсії в сферу культурної діяльності народу [40].

Навчальна екскурсія з географії – одна з форм організації освітнього процесу в школі. Її значення полягає у цілеспрямованому вивченні реальної

дійсності рідного краю і організовується така екскурсія з метою формування в учнів уміння спостерігати за навколишнім світом, сприяння розвитку наукового мислення, інтересу до вивченого матеріалу, ознайомлення з культурно-суспільним надбанням нашого народу та людства, національними традиціями. Її проведення таке ж обов'язкове, як проведення вчителем будь-якого типу уроку, оскільки вона передбачена навчальною програмою з шкільного курсу географії і зумовлює необхідність вивчення цієї дисципліни певною мірою на локальному, тобто місцевому краєзнавчому матеріалі.

На уроці-екскурсії процес навчання реалізується не в умовах класного приміщення, а в природі, на виробництві чи в закладі сфери послуг з метою безпосереднього спілкування учнів з їх натуральними об'єктами (явищами, процесами) чи суб'єктами господарської діяльності, як основи для осмислення змісту географічних понять та формування предметних компетентностей [8].

Під час екскурсії відбувається накопичення в учнів змістових уявлень, які слугують основою для формування фізико-географічних і економіко-географічних понять, встановлення причинно-наслідкових чи функціональних зв'язків.

Навчальні екскурсії можуть мати різну дидактичну мету та об'єкти дослідження. Вони можуть бути *випереджувальними* і проводитися напередодні вивчення нової теми; *тематичними* – для поліпшення розуміння учнями певної теми або розділу; *комплексними*, що охоплюють широке коло питань основ наук і проводяться наприкінці вивчення розділу або навчального року з метою узагальнення знань та вмінь.

Класифікація уроків-екскурсій здійснюється за двома ознаками: обсягом предметного змісту теми екскурсії (однотемний, багатотемний) та її місцем у структурі вивчення розділу або курсу географії (вступний, поточний, підсумковий). Вступні та підсумкові екскурсії – багатотемні, поточні – однотемні, які присвячуються певній темі уроку.

Модельні навчальні програми з курсу «Географія» (2022 р.), розроблені окремими групами авторів відповідно до вимог Нової української школи,

Державного стандарту базової та повної середньої освіти, з урахуванням вікових і пізнавальних особливостей учнів, приділяють значну увагу навчальним екскурсіям і передбачають різну їх тематику [41].

Навчальна екскурсія – складна в методичному і організаційному відношенні форма заняття з учнями в природі чи на виробництві, яка потребує ґрунтовної підготовки вчителя і учнів.

«Підготовка вчителя до проведення навчальної екскурсії в природу включає: 1) формулювання мети і завдань екскурсії; 2) вибір маршруту, ознайомлення з ним на місцевості, вивчення природи району екскурсії і його визначних пам'яток; 3) визначення об'єктів спостереження, кількості і розміщення зупинок під час екскурсії, змісту і методів роботи з учнями на кожній зупинці; 4) визначення загального завдання та індивідуальних і групових завдань для учнів; 5) розробка інструкції з техніки безпеки, рекомендацій по екіпіровці, груповому й індивідуальному спорядженню учасників екскурсії» [41, с. 133].

Методика проведення екскурсії залежить від мети і завдань, які ставить учитель, від обраних для вивчення краєзнавчих об'єктів. Необхідно продумати методичні прийоми, які будуть використані в ході екскурсії. Підготувати проблемні запитання. Також під час проведення екскурсії виділяють її дві складові частини: інформаційну і робочу. Інформаційна частина – розповідь і пояснення вчителя, екскурсовода. Робоча частина складається з дослідницької роботи учнів, збору матеріалу, його опису, фотографування. Виконання індивідуальних завдань тощо.

Створення учнями проєктів, що присвячені рідному краю, може стати дуже ефективним методом вивчення географії, так як відкриває можливості для комплексного використання методів навчання, збагачує краєзнавчими знаннями та вміннями учнів і самого вчителя.

Експедиція – це форма краєзнавчої діяльності, яка спрямовується, як на туристсько-краєзнавчий аспект, так і на дослідницьку роботу в межах окремих наукових напрямів (природознавчого, соціально-економічного, промислового, екологічного, природоохоронного, мистецтвознавчого та ін.). Від попередніх

форм її відрізняють більшим об'ємом роботи і складністю завдань, що так само потребує більших зусиль та часу на її проведення.

Найкращою базою результативності краєзнавчої роботи в школі може служити *шкільний краєзнавчий музей*, оскільки у ньому можуть зберігатися матеріали, створені під час занять краєзнавчого гуртка чи зібрані під час екскурсій: колекції гірських порід, корисних копалин; гербарії чи фотознімки рослинного світу певної місцевості; опудала птахів, дрібних тварин рідного краю; річні календарі погоди (для спостереження динаміки середньорічних температур, атмосферного тиску, видів і кількості опадів, рози вітрів та інших кліматичних показників); картосхеми розміщення і розвитку промисловості; схеми промислових зв'язків провідних видів промисловості; фотографії передовиків підприємств, відомості про їх виробничі досягнення і показники; картосхеми сільського господарства свого краю, на яких показані основні сільськогосподарські зони, розміщення сільськогосподарських культур, райони основних цінних земель; транспорту та транспортні лінії регіону спостереження; картосхеми росту та благоустрою населення, культурний рівень та соціальне забезпечення, охорона здоров'я.

Цілеспрямоване вивчення природи, населення і господарства рідного краю під керівництвом учителів допомагає учням застосовуючи доступні їм знання і вміння, відчувати себе дослідниками рідного краю.

В освітньому процесі з географії, як на уроках, так і на позакласних заняттях можуть бути використані різні методи організації краєзнавчої роботи.

У сучасній педагогіці прослідковується декілька класифікацій методів навчання. Досить давньою і найбільше поширеною є класифікація навчальних методів за джерелами знань. Оскільки джерела знань поділяють на три групи (словесні, наочні та практичні), то відповідно до них і групують методи: *словесні* – *лекції, розповідь, бесіда, дискусія, робота з підручником*; *наочні* – *спостереження, ілюстрація і демонстрація*; *практичні* – *вправляння, дослід, практична робота, експеримент*. У цій класифікації домінують словесні методи,

вони певним чином догматизують перелічені методи і не спричиняють не тільки саморозвитку, а й сковують їх подальший цілеспрямований розвиток.

Проте, останнім часом вчені намагаються розглядати методи навчання не тільки враховуючи їх зовнішню форму, але й діяльність вчителя і учнів/учениць у процесі навчання. Таким чином, за рівнями самостійної пізнавальної діяльності І. Я. Лернер і М. М. Скаткін запропонували такі методи: *інформаційно-рецептивний, репродуктивний, метод проблемного викладу навчального матеріалу, частково-пошуковий або евристичний, дослідницький*.

Особливу роль у розвитку пізнавального інтересу відіграє саме практико орієнтований характер краєзнавчих методів. На відміну від суто теоретичних занять, де учень є пасивним слухачем, краєзнавчі дослідження – це завжди діяльність, у якій учень стає дослідником, учасником, автором.

На підвищену увагу під час проведення гурткової роботи, навчальних екскурсій, експедицій заслуговує частково-пошуковий і дослідницький методи навчання.

«Частково-пошуковий (евристичний) метод призначений поступово залучати учнів/учениць до творчої діяльності. За цим методом школярі, під керівництвом учителя, вчаться розв'язувати проблемні задачі. Насамперед, учитель вчить виявляти проблему в цілому або її частини. При цьому він ставить проблемні запитання упродовж вивчення навчального матеріалу, демонстрування ілюстрації, картини та ін. Він може висловлювати свої міркування щодо цих запитань і висловлюваних фактів. Складну задачу може розчленувати на декілька підзадач і тоді розв'язання кожної з них полегшить наближення учнів/учениць до її виконання. Іноді вчитель проводить *евристичну бесіду*, яка складається із серії взаємопов'язаних запитань, кожне з яких є кроком на шляху до розв'язання задачі. І в першому, і в другому випадку вчитель спрямовує учасників навчального процесу на пошуки способу розв'язання не цілісної задачі, а окремих її елементів, що в сукупності ведуть до вирішення поставленої проблеми.

Дослідницький метод, як і інші розглянуті методи проблемного навчання, є способом організації творчої діяльності учнів/учениць, яка зумовлюється навчальним проблемним завданням. Але відмінність діяльності учнів/учениць, організованої цим методом полягає у самостійному розв'язанні цілісної проблеми. Це означає, що вони самі виконують всі етапи процесу розв'язання проблеми, починаючи з усвідомлення пізнавального протиріччя. Обов'язковою передумовою використання цього методу є засвоєння умінь виконувати всі ці етапи в їх логічній послідовності, а саме: *створення проблемної ситуації, висловлення декількох передбачень вирішення проблемної ситуації, вибір і доведення правильності найреальнішого передбачення, аналіз виконання навчально-дослідницького завдання, яке виконувалося під час доведення, формулювання висновків*» [41, с. 35-36].

Літературний метод полягає у вивченні і дослідженні рідного краю з використанням краєзнавчих видань і місцевої періодичної преси. Слід навчити учнів/учениць добирати матеріали з цих джерел. Велику допомогу можуть подати вчителям бібліографічно-краєзнавчі відділи обласних і районних бібліотек, де систематизовані всі потрібні відомості. Доцільно використовувати такі цінні видання, як «Історія міст і сіл України», а також енциклопедичні довідники, словники, архівні матеріали, книжки різних років видання (для учнів, вчителів та інших), статті з періодичної преси, праці наукових конференцій. У приватних осіб, у сім'ях школярів можна знайти чимало різних давніх видань, журналів, газет з цікавими матеріалами. Деякими з них поповнюють шкільні краєзнавчі куточки і музеї.

Статистичний метод дослідження полягає у вивченні кількісних показників у характеристиці ряду географічних об'єктів і явищ, використовуючи статистичні збірники і довідники рідного краю. Важливі дані про окремі населення пункти, підприємства, сільські ради, райони можна взяти з обласних та районних статистичних управлінь. Постійне джерело статистичних даних – періодична преса.

Картографічний метод дослідження полягає у вивченні картографічних

видань. У туристсько-краєзнавчій роботі широко використовують карти (фізико-географічні, адміністративно-територіальні тощо).

Візуальний метод полягає в узагальненні власних спостережень під час досліджень будь-якого географічного об'єкта.

Анкетний метод – письмове (а іноді й усне) опитування багатьох людей за повною анкетною чи за спеціально складеними запитаннями для збирання масового матеріалу, щоб установити певні закономірності чи явища. Може застосовуватись як під час польових, так і стаціонарних форм роботи.

Фотографування – невід'ємна складова кожного походу. Фотознімки дають можливість зафіксувати найцікавіші епізоди з життя юних краєзнавців і є важливим документом проведеної роботи. Останнім часом широко використовується кінознімання та відеофільми.

На відміну від суто теоретичних занять, де учень є пасивним слухачем, краєзнавчі дослідження – це завжди діяльність, у якій учень стає дослідником, учасником, автором. У таблиці 1.1. нижче представлено класифікацію таких методів.

Таблиця 1.1

Класифікація методів географічного краєзнавства [39]

Типи методів	Приклад конкретних дій	Характер впливу на учня	Освітній потенціал
Польові методи	Екскурсії, маршрутні дослідження, спостереження	Фізична активність, емоційне залучення	Застосування знань на місцевості, дослідництво
Картографічні методи	Побудова ментальних карт, аналіз місцевих планів	Просторове мислення, візуалізація інформації	Розвиток географічної грамотності
Інтерв'ю та опитування	Спілкування з мешканцями, опитування старожилів	Соціальна взаємодія, емпатія	Формування уявлень про людський компонент
Проектні методи	Створення туристичних маршрутів, плакатів, стендів	Креативність, відповідальність, самостійність	Інтеграція знань, міжпредметні зв'язки
Цифрові методи	Робота з Google Earth, мобільними картами, AR аплікаціями	Технічна грамотність, цифрова компетентність	Актуалізація навчання, привабливість

Особливу роль у розвитку пізнавального інтересу відіграє саме практико-орієнтований характер краєзнавчих методів.

На уроках географії краєзнавчий матеріал можна опрацьовувати за допомогою *інтерактивних методів* (дискусії, рольові ігри, «мозковий штурм»), *практичних робіт* (спостереження, робота з картами та місцевими джерелами) та *дослідницьких технологій* (навчальні проекти, кейси, створення краєзнавчих карт та планів тощо).

Крім цього, на сьогоднішній день використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії можна здійснювати у різних нетрадиційних форматах, наприклад: віртуальні екскурсії, використання веб-сайтів, платформ (Google Earth). Методи географічного краєзнавства дозволяють також використовувати сучасні цифрові інструменти – мобільні додатки для картографування, GPSTрекери, Google Earth, доповнену реальність.

Це не просто технологічне оновлення – це інтеграція звичного цифрового середовища учня/учениці з навчальним процесом. Коли школяр/школярка бачить, що може побудувати тривимірну модель ландшафту свого села або завантажити шари з даними про забруднення повітря у власному районі – його/її інтерес до географії зростає, бо вона стає інструментом реального пізнання, дії, зміни.

Допомогти учням/ученицям візуалізувати інформацію можуть такі графічні організатори, як Mind Maps або Concept Maps. Вони дозволяють побачити причинно-наслідковий взаємозв'язок між географічними об'єктами та явищами.

Для демонстрації концепцій та розкриття змісту окремих тем можуть бути використані відеоуроки, що пов'язані з краєзнавчою географією.

Зробити процес вивчення географії більш доступним та захоплюючим можуть інтерактивні географічні ігри, такі як GeoGuessr або Seterra, тематичні дискусії, круглі столи, які присвячені актуальній краєзнавчій проблемі тощо.

Таким чином, важливо, щоб будь-яка форма і методи навчання найповніше розвивали пізнавальні можливості учня/учениці. Для цього потрібно забезпечити комплекс їх поєднання. Це підвищує інтерес дій учнів/учениць до краєзнавчої роботи.

Таким чином, концептуальною основою географічної освіти, що здатна забезпечити глибоке, цілісне й емоційно насичене пізнання світу через призму рідного краю, є шкільне географічне краєзнавство.

Великого значення краєзнавству, як джерелу, на основах виток якого відбувається утвердження людської гідності, шанобливого ставлення до історії, культури, традицій свого народу та виховується глибока любов до рідної землі, надавали відомі педагоги К. Д. Ушинський, В. О. Сухомлинський. Теоретико-методичні основи та окремі аспекти географічного краєзнавства стали предметом дослідження значної кількості вітчизняних вчених

Поступово поняття «краєзнавство» пройшло трансформацію від емпіричного опису до міждисциплінарного дослідницького підходу, здатного об'єднати природничі, гуманітарні й соціальні науки.

Через краєзнавство географічна освіта набуває практичного змісту, життєвої значущості й емоційної глибини, а краєзнавчий підхід є найбільш ефективним способом активізації пізнавального інтересу школярів та формування географічних компетентностей.

Його особливістю є спроможність створювати цілісну освітню модель, у якій знання органічно пов'язуються з реальністю, а навчання стає частиною життя.

Актуальним та важливим для географічної освіти на сьогоднішній день залишається краєзнавчий принцип навчання.

Якщо краєзнавчий підхід – це самостійний напрям всебічного наукового вивчення конкретної території (краю), як основного предмету комплексного дослідження, з метою збору та узагальнення краєзнавчого матеріалу щодо пізнання її природи, історії, культури, економіки та інших аспектів вивчення, то краєзнавчий принцип – це методичний підхід, яким слід керуватися у процесі вивчення географії, оскільки він передбачає використання краєзнавчих результатів досліджень освітньому процесі. При цьому роблячи навчання більш наочним та зрозумілим, і забезпечуючи підґрунтям для формування географічних компетентностей.

Краєзнавча робота традиційно поділяється на класну і позакласну. Дослідити свою місцевість та зібрати краєзнавчі матеріали, які стануть основою для осмисленого і системного засвоєння змісту шкільної географічної освіти дають можливість різні форми та методи краєзнавчої роботи.

Основною формою класної роботи є урок географії. Позакласна краєзнавча робота з географії проводиться у вигляді різних форм: індивідуальних, групових, масових.

Кожна з них має свою методику проведення, яка вимагає застосування системи методів, прийомів, способів діяльності, технологій, засобів.

За характером пізнавальної діяльності: вчені виокремлюють інформаційно-рецептивний, репродуктивний, метод проблемного викладу навчального матеріалу, частково-пошуковий або евристичний, дослідницький.

Ключову роль у дослідженні рідного краю відіграють практичні методи краєзнавства, такі як: польові спостереження, робота з картами, анкетування, складання ментальних мап, цифрових презентацій та власних дослідницьких проєктів. Ці методи гнучкі, відкриті, здатні до оновлення, легко поєднуються з цифровими технологіями та новітніми підходами до навчання.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА БУЧАЦЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

2.1. Сутність основних понять та методи дослідження сіськогосподарського виду діяльності

Вивчення державних законодавчих актів і аналіз праць науковців-географів, які досліджували сіськогосподарські проблеми на державному (І. Ковальчука, З. Паньківа, Л. Руденка, О. Топчієва, А. Третяк, П. Шищенко та ін.) та регіональному (Б. Заблоцького, О. Заставецької, М. Заячука, Ф. Кіпача, М. Питуляк, П. Сухого та ін.) рівнях сприяли ознайомленню та смисленню нами теоретичних аспектів і сутності основних понять проблеми дослідження.

Земля – основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави [26]. Земля зі своїм ґрунтовим покривом, водами та рослинним покривом відіграє важливу роль у сіському господарстві. Вона є сферою прикладання праці, коли людина впливає на неї, коли завдяки своїми фізичними властивостями та родючістю земля забезпечує ріст і розвиток рослин, урожай сіськогосподарських культур.

У сіському господарстві технологічний процес безпосередньо пов'язаний з обробітком ґрунту в якому він є головним засобом виробництва і без якого не можливе вирощування продуктів рослинництва та тваринництва. **Ґрунт** – це пухкий поверхневий горизонт суші земної кулі, здатний продукувати врожай рослин [28]. На відмінну від інших засобів виробництва, які з часом стають не придатними для використання, ґрунт має особливість не зношуватися, а при правильному обробітку його якість покращується. Ця риса зумовлена такою властивістю, як родючість. **Родючість** – це здатність ґрунту задовольняти потреби рослин у поживних речовинах, воді, біотичному та фізико-хімічному середовищі. На різних ділянках землі родючість ґрунту є різною. Всі землі в межах нашої держави складають її **земельний фонд** [27].

У структурі земельного фонду виділяють землі сільсько-господарського призначення, житлової та громадської забудови, природно-заповідного і природоохоронного призначення, оздоровчого рекреаційного та історико-культурного призначення, лісового фонду, водного фонду, промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Землі сільськогосподарського призначення – це землі, які надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей. До земель сільськогосподарського призначення належать сільськогосподарські та не сільськогосподарські угіддя [26].

Сільськогосподарські угіддя – це земельні угіддя, які застосовують для вирощування сільськогосподарських культур. До них входить рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги. **Рілля** – це землі, які знаходяться в постійному обробітку та використовуються для посівів сільськогосподарських культур, включаючи посіви багаторічних трав.

Перелоги – це землі, які раніше орали, але вже більше ніж рік, не використовують для посівів сільськогосподарських культур та не підготовлюють під пар.

Багаторічні насадження – це землі, які використовують для багаторічних насаджень, призначених яких є отримання плодово-ягідних, технічних, лікарських культур, а також для декоративного оформлення територій.

Сіножаті – це сільськогосподарські угіддя, які використовуються для сінокосіння. **Пасовища** – це сільськогосподарські угіддя, які використовують для випасання худоби.

Землі сільськогосподарського призначення включають різні за продуктивністю угіддя. У складі сільськогосподарських угідь найбільшу цінність мають рілля і багаторічні насадження.

Значною мірою можливості підприємств щодо збільшення виробництва сільськогосподарської продукції з кожного гектара угідь залежать від рівня інтенсивності використання земельних ресурсів. Дана оцінка дасть змогу виявити можливості продуктивного застосування земель. Характеристику інтенсивності використання земель проводять за показниками сільськогосподарської освоєності території, розораності території, розораності сільськогосподарських угідь.

Під **сільськогосподарською освоєністю території** розуміють відношення площі сільськогосподарських угідь до загальної площі суші, без урахування площі внутрішніх вод. Тоді як розораність території – це відношення площі ріллі та багаторічних насаджень до загальної площі без урахування площ під водою та болотами. Інтенсивність сільськогосподарського виробництва та екологічну напруженість території називають – **розораністю сільськогосподарських угідь**.

Господарське використання землі, що перебуває в особистій чи суспільній власності, називається **землекористуванням**. **Землезабезпеченість** – показник, що розраховують шляхом ділення площі земель (сільськогосподарських угідь або окремо ріллі) на кількість населення світу, країни (області) тощо.

Таким чином, сільське господарство та сільськогосподарське землекористування можна вважати однією з найдавніших сфер діяльності людини, масштаби якої за площею, мабуть, найбільші в наш час. Зазвичай, вона супроводжується знищенням або швидким скороченням природної рослинності, включаючи знищення лісів.

Сільськогосподарські угіддя вважають основним об'єктом господарювання сільськогосподарської діяльності.

Сільське господарство – це один з основних видів діяльності матеріального виробництва, який займається культивуванням сільськогосподарських рослин та розведенням свійських тварин. Основним його завданням є забезпечення людства продуктами харчування та сировиною

для цілого ряду промислових підприємств.

Сільське господарство включає в себе дві великі складові, а саме: рослинництво та тваринництво.

Рослинництво займається вирощуванням сільськогосподарських культур, які використовують як продукти харчування для людей, сировину для інших підприємств, кормову базу для тварин та отримання волокна. Тоді як розведення тварин відбувається безпосередньо для того, щоб отримати м'ясо, вовну, молоко та органічних відходів (як добриво та паливо). **Рослинництво** – провідна складова виробництва сільськогосподарської продукції, найважливіше джерело продовольчих ресурсів людства, основа його цивілізації.

До нього належить вирощування зернових та зернобобових, технічних, кормових, овочевих культур, картоплі, плодово-ягідних насаджень та виноградарство.

Тваринництво займається розведенням та утриманням сільськогосподарських тварин з метою отримання продукції. Основні його напрямки: скотарство (розведення великої рогатої худоби для отримання молока, м'яса та шкіри); свинарство (розведення свиней для виробництва м'яса та сала); вівчарство: (розведення овець для отримання м'яса, вовни та молока); птахівництво (вирощування свійської птиці (курей, качок, гусей) для отримання м'яса та яєць).

У процесі дослідження сільського господарства на регіональному та локальному рівнях нами використані **загальнонаукові, конкретно-наукові та спеціальні методи дослідження**. Ключовими серед застосованих методів дослідження стали: історичний, аналізу аналогових об'єктів, картографічний, математичний, формалізації, моделювання, порівняння. У схемі (рис. 2.1) представлено, яким чином ці методи використані нами у дослідженні даної проблеми.

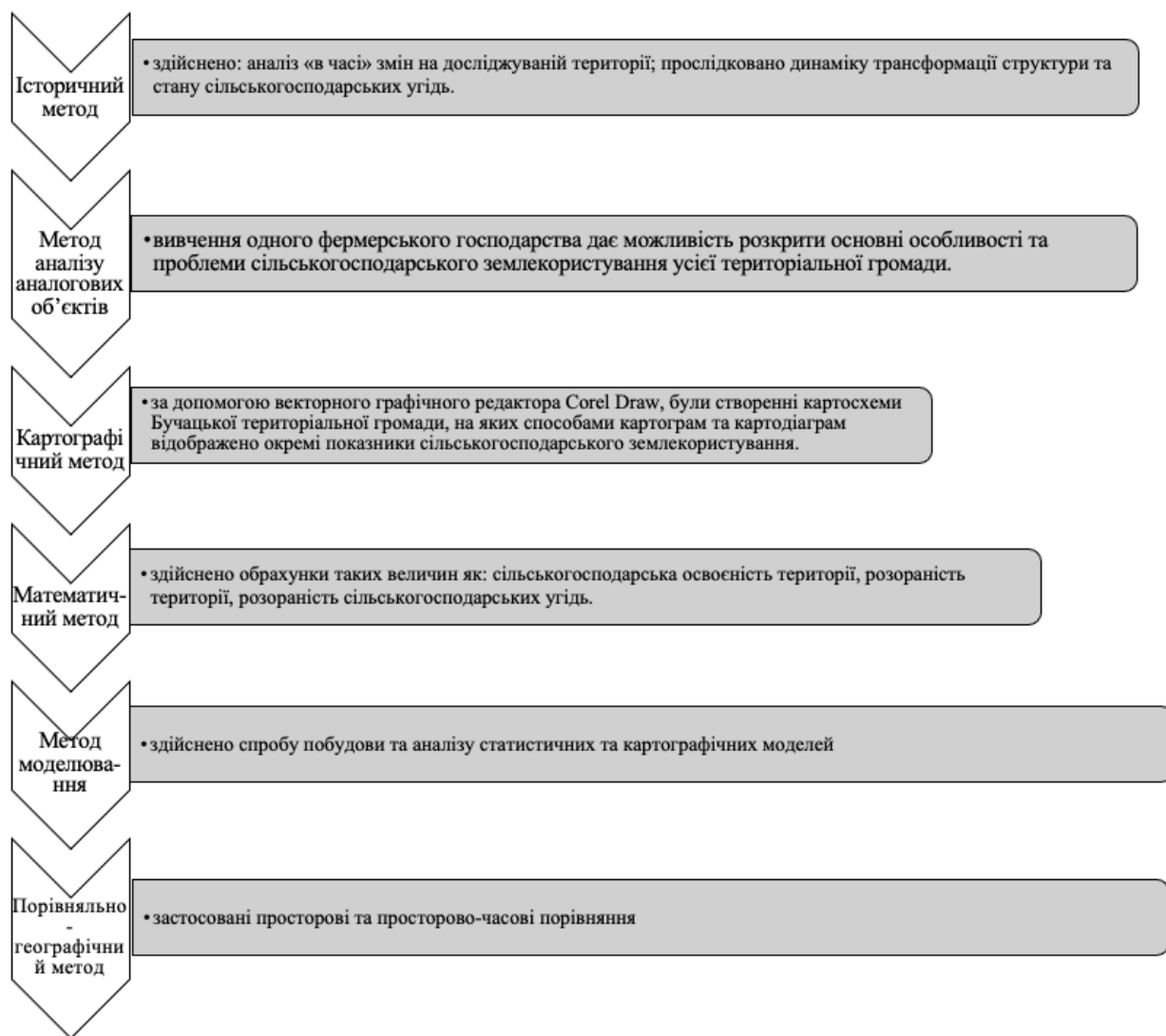

Рис. 2.1. Методи дослідження сільського господарства локальному рівні

2.2. Загальна характеристика сільського господарства Бучацької територіальної громади

Бучацька територіальна громада створена 15.12.2020 р. Вона розташована у західній частині Чортківського району Тернопільської області.

Громада має багато сусідів першого порядку. На півночі вона межує з територіальними одиницями Тернопільського району: на північному заході – з Підгаєцькою міською громадою; на півночі – із Золотниківською та Микуленецькою селищними громадами; на північному сході – з Тербовлянською міською громадою.

Решта безпосередніх сусідів знаходяться у Чортківському районі: на сході

– Трибухівська та Білобожницька сільські громади; на південному сході – Товстенською селищна громада; на півдні – Золотопотіцька селищна громада; на південному заході – Коропецька селищна громада; на заході – Монастириська міська громада.

Лише невелика ділянка Буцацької міської громади, поблизу села Берем'яни, через р. Дністер межує з Івано-Франківською областю (рис. 2.1).

У своєму підпорядкуванні територіальна громада містить 22 старостинських округи, які, в основному, утворилися на базі старих міської та сільських рад: м. Бучач, Бариш, Берем'яни, Бобулинці (Киданів), Доброполе (Матеушівка), Дуліби, Жизномир, Жнибороди, Заривинці (Рукомиш), Зелена, Зубрець, Ліщанці, Нові Петликівці (Пушкарі), Озер'яни (Верб'ятин), Осівці, Переволока (Курдибанівка), Передмістя (Заліщики), Підзамочок (Звенигород, Підлісся), Порохова, Ріпинці (Помірці), Сороки, Старі Петликівці (Білявинці), Язловець (Пожежа, Новосілка, Броварі). Площа громади – 531,2 км², населення – 38 181 осіб (станом на 2020 р.) [5].

2.2.1. Природно-географічні чинники впливу на розвиток сільського господарства Буцацької територіальної громади

Природно-географічні чинники, що безпосередньо впливають на сільське господарство Буцацької територіальної громади, включають **агрокліматичні ресурси** (тепло, волога) та **земельно-грунтові ресурси** (тип ґрунтів, родючість, рельєф).

Клімат. Територія громади знаходиться у межах помірно-континентального типу клімату, який відзначається нежарким літом, м'якою зимою і достатньою кількістю опадів. На формування клімату суттєво впливають циркуляційні процеси пов'язані зі західним переносом повітряних мас, та проходженням циклонів і антициклонів, яким властиві сезонні зміни. Впродовж більшої частини року панує континентальне помірне повітря. Часто приходить трансформоване морське помірне повітря з північної Атлантики. Взимку певний вплив має дещо трансформоване арктичне повітря.

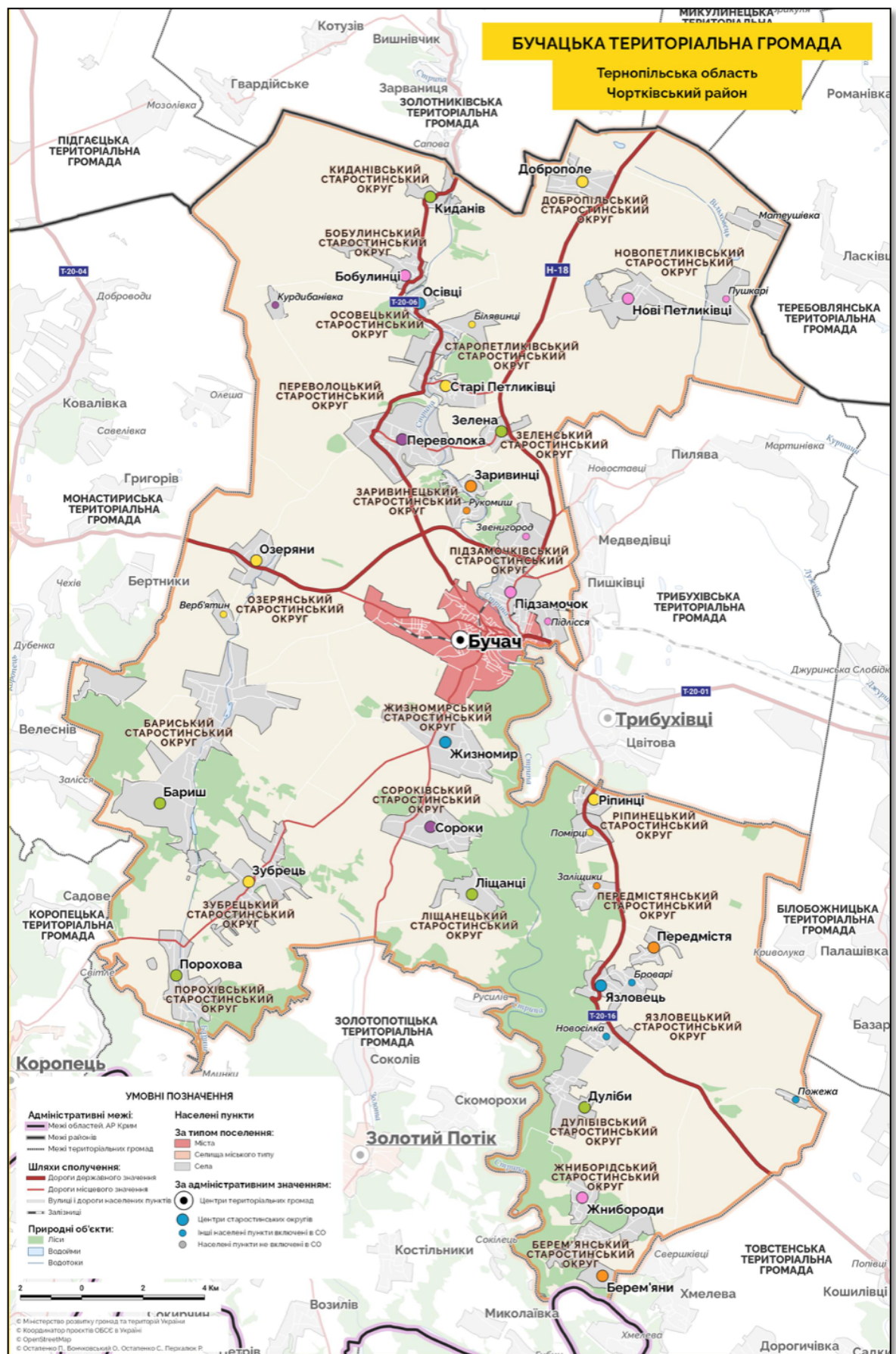

Рис. 2.1. Географічне положення та структура Бучацької територіальної громади

Територія громади розташоване на межі двох кліматичних підрайонів Тернопільської області – Центрального й Південного. (див. карту «Клімат» в атласі Тернопільської області) [51].

Центральний називають холодним Поділлям. Середня температура повітря за рік $+6,8^{\circ}\text{C}$, сума активних температур – $2400\text{--}2500^{\circ}\text{C}$, найкоротше літо (90-98 днів), найкоротший безморозний період (150-165 днів), найбільше днів із сніговим покривом (85-93 дні), випадає понад 600-650 мм опадів на рік.

Південний називається теплим Поділлям. Середньорічна температура повітря $+7,3^{\circ}\text{C}$, січня $-4,5^{\circ}\text{C}$ – -5°C , липня $+19^{\circ}\text{C}$, сума активних температур на рівних ділянках $2500\text{...}2600^{\circ}\text{C}$, до 2700°C на понижених місцях крайнього південного сходу. Весна настає на 2 тижні раніше, ніж на решті території області.

Такі кліматичні умови є сприятливі для розвитку інтенсивного рослинництва, що стимулює значне поширення сільськогосподарського землекористування. Тут добрі умови для вирощування теплолюбних культур, особливо на схилах південної експозиції.

Водні ресурси. Потреби сільського господарства у водікрім атмосферних опадів забезпечують поверхневі та підземні води. Поверхневі води представлені річками.

Найбільшими річками громади є р. Стрипа з притокою р. Вільховець та р. Бариш (рис. 2.2). Ці річки є лівими притоками р. Дністер які протікають в меридіональному напрямку (з півночі на південь) і впадають до р. Дністер. Вони мають нахил, який коливається від $0,1\text{ м/км}$ до $4,0\text{ м/км}$ та утворюють меандри, що є характерним для рівнинних річок. Загалом річки та струмки займають $2,388\text{ км}^2$.

На території громади відсутні озера та штучні водосховища, проте, у селах створено 28 ставків загальною площею $1,337\text{ км}^2$. Ще $0,825\text{ км}^2$ зайнято болотами.

Підземними водами територія також забезпечена, що, разом із наявними поверхневими водами та достатньою кількістю атмосферних опадів у

вегетаційний період, сприяє інтенсивному сільськогосподарському землекористуванню.

Грунти. У ґрунтовому покриві переважають чорноземи опідзолені, темно-сірі та ясно-сірі опідзолені ґрунти, ясно-сірі лісові. Також поширеними є лучні, лучно-болотні, заплавні та дерново-підзолисті ґрунти.

Чорноземи опідзолені поєднують у собі риси чорноземних і сірих опідзолених ґрунтів. Ці ґрунти сформувалися, переважно, на лесах, котрі, іноді підстилаються пісками, глинами, крейдомергелями. Характерною особливістю цього підтипу є глибоке вимивання карбонатів. Вони містять близько 4 % гумусу. Потенційна кислотність даного ґрунту є досить висока. Чорноземи опідзолені володіють достатніми запасами поживних речовин [16].

Темно-сірі опідзолені ґрунти вважаються середньо-суглинковими грубо-пилюватими ґрунтами на лесовидних суглинках. Підвищення родючості даних ґрунтів можливе за покращення поживного режиму завдяки внесенню органічних та мінеральних добрив, а також зменшенню можливої підвищеної кислотності шляхом вапнування. Темно-сірі опідзолені ґрунти є сприятливими для вирощування всіх сільськогосподарських культур і плодово-ягідних насаджень територіальної громади. В них міститься близько 3 % гумусу.

Ясно-сірі опідзолені ґрунти поширені на найбільш розчленованих ділянках території громади. Сірі та ясно-сірі ґрунти розвивалися під давніми широколистяними лісами. Ясно-сірі лісові ґрунти сформувалися під лісами в умовах надмірного поверхневого зволоження.

Ясно-сірі лісові ґрунти мають чітко виражений елювіальний горизонт. Дані ґрунти мають гірші фізичні властивості ніж темно-сірі. Ці ґрунти слабо гумусовані та бідні на поживні речовини. Проте, не зважаючи на не дуже сприятливі властивості, сірі та ясно-сірі лісові ґрунти придатні під усі зональні сільськогосподарські культури й плодово-ягідні насадження. Для підвищення їхньої родючості необхідне вапнування та внесення підвищених доз органічних і мінеральних добрив [16].

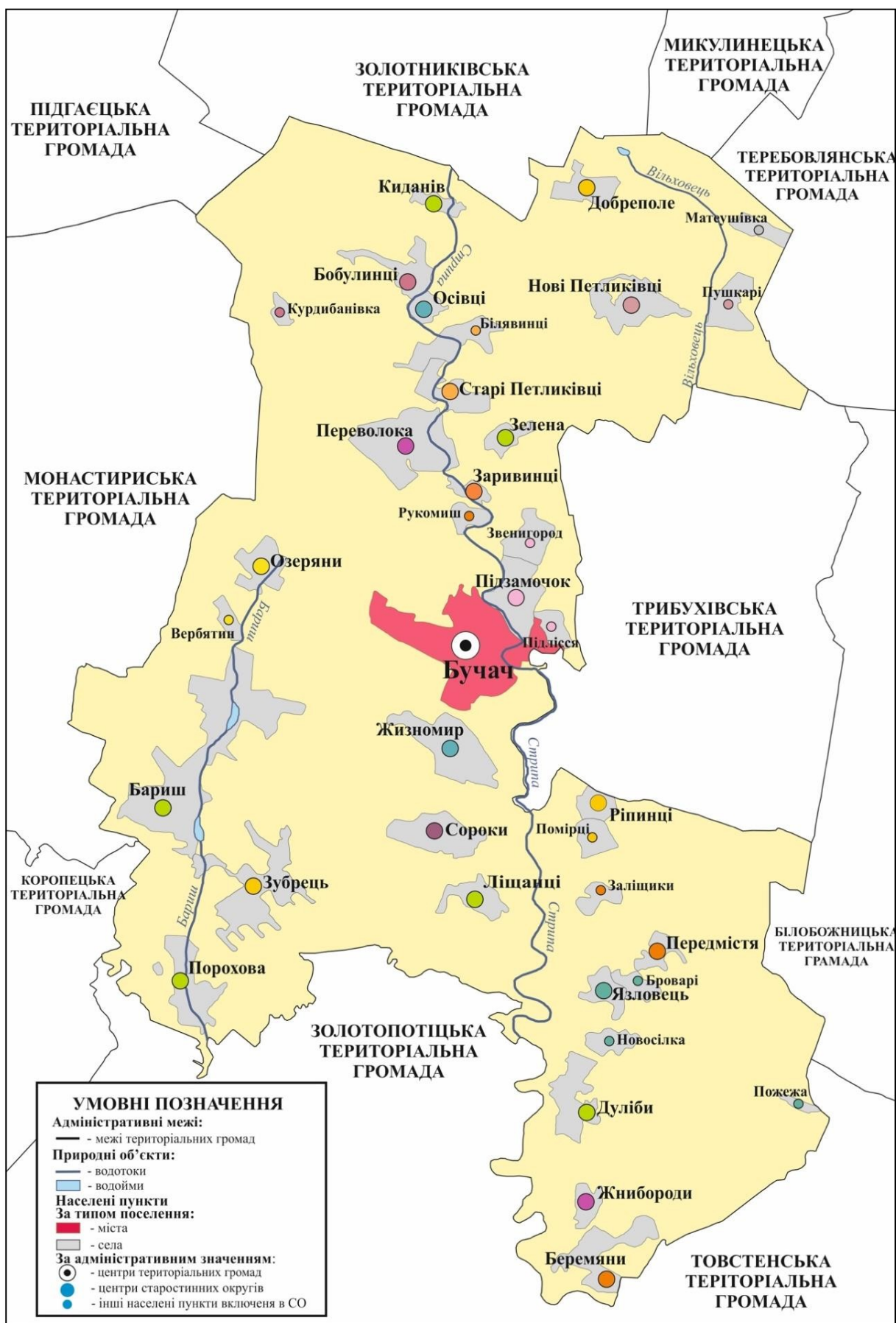

Рис. 2.2. Поверхневі води Бучацької територіальної громади

Лучні ґрунти формуються переважно на понижених ділянках рельєфу і в заплавах річок на алювіальних, делювіальних і льодовикових відкладах під трав'янистою рослинністю. Ці ґрунти переважно карбонатні з поверхні. Їх використовують переважно як сіножаті та пасовища, також вони придатні для вирощування овочевих та кормових культур, а також для багаторічних трав. Біля річки Стрипи є лучні заплавні ґрунти.

Рельєф. Територія громади розташована в західній частині Подільської височини, для якої характерною є рівнинна поверхня. Загалом територія має нахил з півночі на південь, що сприяє розвитку яроутворення [17]. На схилових землях поширена площинна ерозія.

Загалом, рельєф території сприятливий для інтенсивного використання для сільськогосподарських угідь, але з дотриманням вимог протиерозійної агротехніки і контурно-меліоративної організації території на схилах.

2.2.2. Соціально-економічні чинники розвитку сільського господарства Буцацької територіальної громади

Для розвитку сільського господарства Буцацької територіальної громади Тернопільської області характерними є ряд соціально-економічних чинників, що відображають загальні тенденції регіону та України.

Тернопільська область історично є аграрно-індустріальним регіоном, і сільські територіальні громади (в т. ч. Буцацька), як правило, мають суто аграрний профіль. Для розвитку аграрного бізнесу сприяє вигідне географічне розташування та наявність добротних земельних ресурсів.

Місцева влада спонукає до залучення інвестицій у сільське господарство, що підвищує його потенціал.

Розвиток агропідприємств та малих фермерських господарств, формує складну систему аграрних відносин.

Зайнятість значної частини сільського населення в аграрному виробництві є основним джерелом доходу або додаткової зайнятості. Для частини господарств характерна обмеженість обсягів виробництва через трудомісткість процесів та відсутність постійної найманої праці.

У малих формах аграрного виробництва спостерігається нестача коштів для модернізації виробництва та низька інвестиційна привабливість, що обмежує використання сучасних технологій. Як і в багатьох інших громадах України, існували проблеми з чітким розмежуванням державної та комунальної власності на землю та завершенням земельної реформи.

Ці чинники формують сучасний аграрний ландшафт Бучацької громади, поєднуючи традиційне сільське господарство з елементами інтенсивного виробництва та пошуком нових шляхів розвитку.

Однак, домінуючими серед них є: наявність населення, яке є споживачем продукції сільськогосподарської діяльності, рівень забезпечення кваліфікованими трудовими ресурсами, наявність фахових закладів освіти, забезпеченість та технічний стан сільськогосподарської техніки, густота мережі та якість шляхів сполучення.

Населення. Станом на 01.01.2020 р. в межах Бучацької територіальної громади проживало 38 181 осіб [4]. У статевій структурі домінували жінки – 52,9 %. Населення віком до 15 років становило 22 %, 15-24 років – 14,5 %, 25- 44 років – 27,4 %, 45-64 років – 19,9 %, а людей 65 років і старших – 16,2 %. Міське населення складало 32,05 % (м. Бучач – 12 238 осіб), сільське – 67,95 % (25943 осіб). У Бучацькій територіальній громаді зберігається тенденція природного скорочення населення. Кількість померлих майже вдвічі перевищує кількість народжених. Коефіцієнт природного приросту становить -6,0 ‰ (за низького рівня коефіцієнта народжуваності – 10,2 ‰; та середнього рівня коефіцієнта смертності – 16,2 ‰). Станом на 01.01.2025 кількість населення – 37 886 осіб.

Трудові ресурси. Сільське господарство має високий трудовий потенціал, адже близько двох третин населення (68 %) проживає у сільській місцевості, а частка населення працездатного віку вища 60 %. Місцеве населення має глибокі землеробські традиції і високий фаховий рівень володіння сучасними технологіями обробітку сільськогосподарських земель та вирощування культур, що забезпечується місцевим спеціалізованим закладом освіти.

Фахова підготовка місцевих аграріїв сприяє ефективному землекористуванню оскільки на території громади розташований Бучацький фаховий коледж Подільського державного аграрно-технічного університету – вищий навчальний заклад I-II рівнів акредитації. У ньому ще з 1940 р. було розпочато підготовку фахівців сільського господарства. З 2020 р. коледж готує фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня молодший бакалавр.

Наявність агротехніки. Сільськогосподарські підприємства громади в цілому забезпечені технікою, проте відчувається суттєва різниця між великими та малими об'єднаннями. Великі агрохолдинги володіють високоефективною імпоротною технікою провідних виробників: Claas, John Deere, Fendt тощо. В той час як 38 малих фермерських господарств використовують дешевшу, часто застарілу і менш продуктивну техніку таких виробників як: ХТЗ, МТЗ, ЮМЗ тощо. Загальний задовільний рівень забезпечення господарств громади сільськогосподарською технікою вимагає перспективного покращення її якості і збільшення кількості шляхом залучення інвестицій та державної підтримки через пом'якшення кредитування.

Транспортна мережа. Територіальна громада має вигідне транспортно-географічне положення і володіє розгалуженою мережею автомобільних шляхів та залізничною гілкою (див. рис. 2.3). Через територію пролягають шосейні дороги Н 18 (Івано-Франківськ – Тернопіль), Т 2001 (Бучач – Скала-Подільська), Т 2006 (Бучач – Зарваниця – Городище). На відстані 36 км від м. Бучач у сторону м. Чортків пролягає європейський автошлях Е 85 (Ковель – Чернівці). Дороги державного та місцевого значення є у хорошому стані. У Бучачі є залізнична вантажна станція, яка сполучає місто із найближчими залізничними вузлами у м. Тернопіль та м. Чортків.

Державне регулювання землекористування. Впродовж тривалого часу після проведення земельної реформи використання земельно-ресурсного потенціалу держави не є раціональним: велика частка земель деградує, а єдина державна система охорони земель взагалі відсутня. На початку 2022 р. Кабінет Міністрів України схвалив документ «Концепція загальнодержавної цільової

програми використання та охорони земель» [47]. Ця програма має стимулювати зміни щодо використання та охорони земель (в т.ч. сільськогосподарських угідь) і впроваджуватиметься до 2032р. Вона повинна включати: розробку схем землеустрою і техніко-економічних обґрунтувань експлуатації та охорони земель нових адміністративно-територіальних одиниць; моніторинг якісного стану земель і ґрунтів на основі створення геоінформаційної платформи; запобігання випадкам необґрунтованого вилучення продуктивних сільськогосподарських угідь для несільськогосподарських потреб; захист сільськогосподарських земель від негативного антропогенного впливу та ін.

Передбачається, що у результаті буде оптимізовано структуру агроландшафту та земельних угідь, зменшено показник розораності території на 10 %, підвищено рівень продуктивності сільськогосподарських угідь до 50 %. Цільова програма покликана забезпечити сталий розвиток землекористування, створити екологічно безпечні умови проживання для населення та ведення господарства. Реалізація програми повинна сприяти захисту земель від виснаження, забруднення та деградації, відтворювати і підвищувати родючість ґрунтів. Проте, реалізації цієї програми завадило повномасштабне вторгнення Росії на територію України. В зв'язку з цим, вся економіка переключилася на оборону нашої країни. Тому після закінчення війни, схвалений Кабінет Міністрів України проект ввійде в дію.

Таким чином, в межах Бучацької територіальної громади сприятливі природні умови для інтенсивного розвитку сільського господарства: в основному рівнинний рельєф, родючі ґрунти, достатнє забезпечення водою, нормальні агрокліматичні умови.

Прямий вплив на сучасний стан сільського господарства мають **соціально-економічні чинники**. Серед споживачів сільськогосподарської продукції домінує сільське населення. Воно складає основу трудових ресурсів, якими громада забезпечена на належному рівні.

Функціонування фахового закладу освіти на території громади сприяє забезпеченню кваліфікованими кадрами.

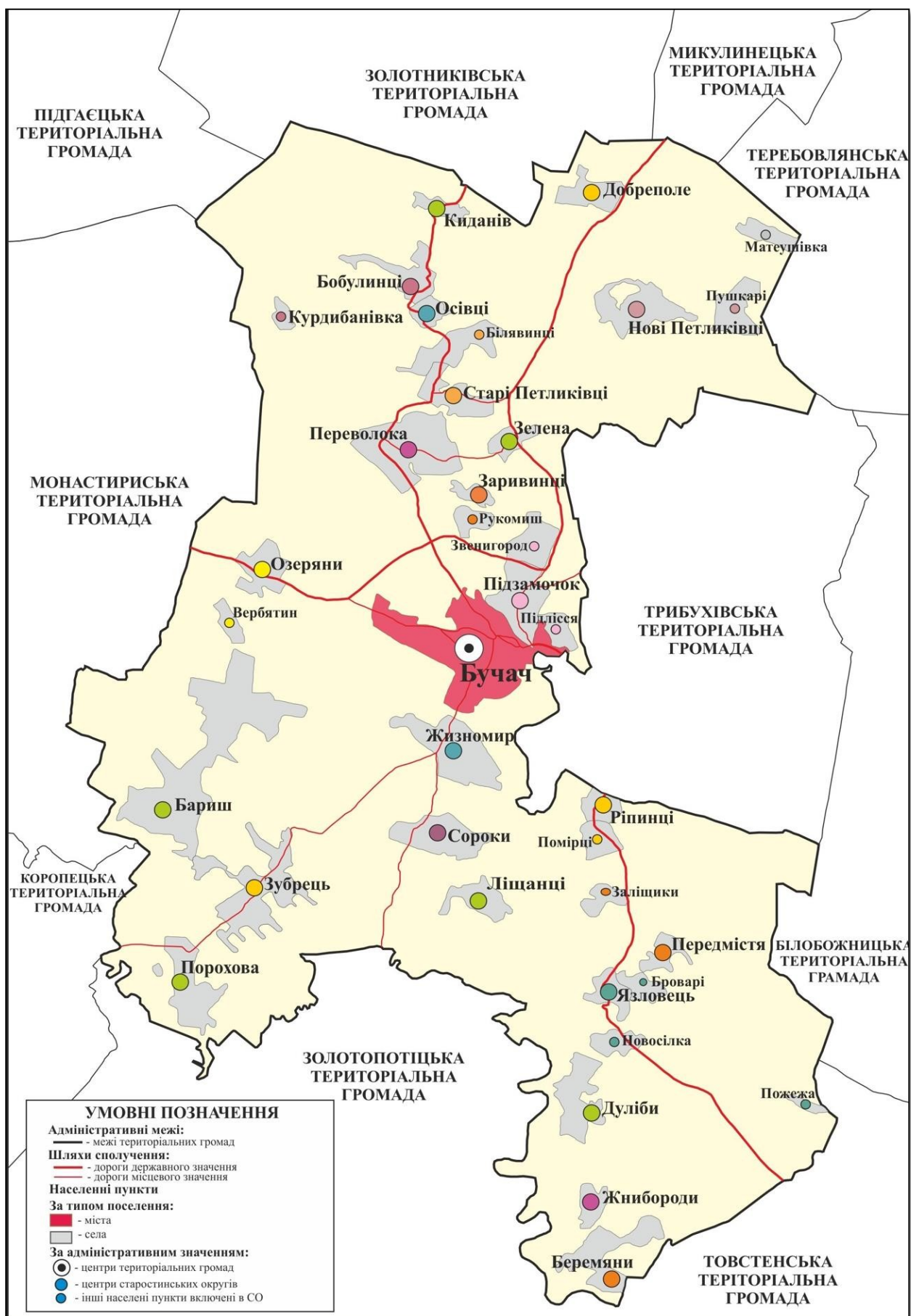

Рис. 2.3. Шляхи сполучення Бучацької територіальної громади

Однак, потребує покращення наявність та технічний стан сільськогосподарської техніки.

Густа мережа та належна якість шляхів сполучення сприяють швидкому перевезенню як засобів для розвитку рослинництва і тваринництва, так і готової сільськогосподарської продукції. Проте, слід зазначити, що є чинники, які стримують розвиток сільськогосподарського землекористування громади. Це тимчасова «розбалансованість» органів управління після реформування адміністративно-територіального устрою, недосконалість «земельного» законодавства, недостатня інформаційна наповненість державного земельного кадастру та ін.

Крім того, сьогодні слід докласти багато зусиль для посилення дії екологічного чинника (формування екологічної свідомості, екологізація управління, екологізація виробництва, екологізація споживача, екологізація стилю життя) та інноваційного чинника (забезпечення ефективності при збільшенні інвестицій і впровадження інновацій).

2.2.3. Характеристика сільськогосподарських земель Буцацької територіальної громади

Земельні ресурси є основним природним багатством Буцацької територіальної громади.

Земельний фонд територіальної громади становить – 524,2 км². Найбільшу площу займають сільськогосподарські землі (417,8 км²) та землі під лісами (73,73 км²). Під забудову відведено 20,93 км² території. Незначну площу займають болота – 0,825 км², відкриті землі без рослинного покриву – 5,17 км² та басейни внутрішніх вод – 4,798 км² (див. рис. 2.4).

Проаналізувавши діаграму (рис. 2.4), можемо побачити, що сільськогосподарські землі займають 80 % від усього земельного фонду Буцацької територіальної громади.

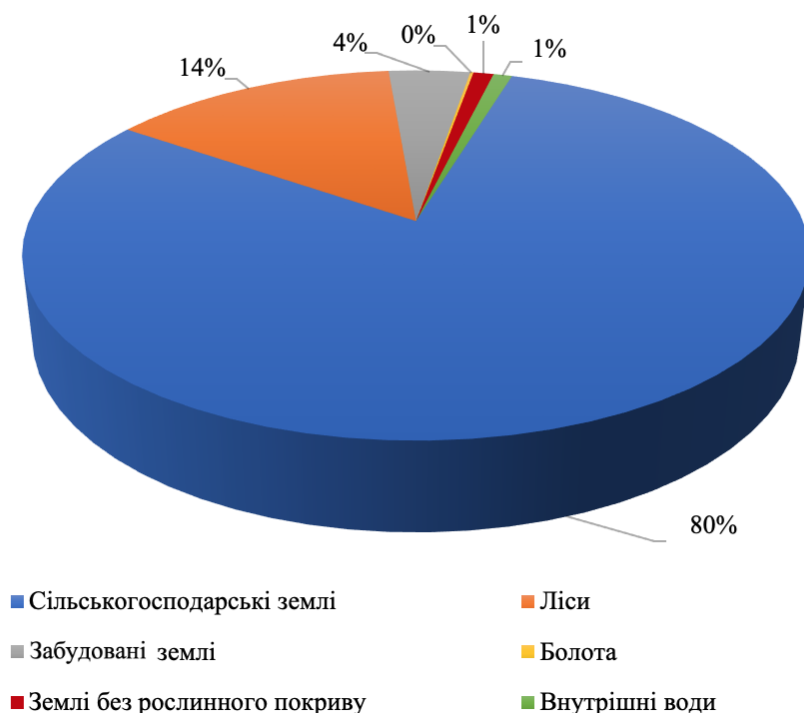

Рис. 2.4. Структура земельного фонду Буцацької територіальної громади

Із 417,8 км² сільськогосподарських земель 408,9 км² знаходиться під сільськогосподарськими угіддями, що свідчить про високу аграрну освоєність території громади. Із діаграми «Структура сільськогосподарських угідь Буцацької територіальної громади» (рис. 2.5) видно, що площа ріллі займає 83%, що становить 392,7 км². Багаторічні насадження, а саме сади, займають 1% площі угідь, сіножатті – теж 1%, в цей час, коли на пасовища припадає значно більше – 15% (72,34 км²) сільськогосподарських земель.

Проаналізувавши статистичні дані таблиці 2.1. «Показники інтенсивності використання території Буцацької територіальної громади» і картосхему «Сільськогосподарська освоєність території Буцацької територіальної громади» (рис. 2.6), можемо зробити висновки, що територія Буцацької територіальної громади освоєна нерівномірно і на це впливають певні чинники.

Рис. 2.5. Структура сільськогосподарських угідь Буцацької територіальної громади

Таблиця 2.1

Показники інтенсивності використання території Буцацької територіальної громади, % [22]

№	Старостинські округи	Сільсько-господарська освоєність території	Розораність території	Розораність сільсько-господарських угідь
1	Бариський	76,3	57,4	75,2
2	Берем'янський	73,4	53,4	72,7
3	Бобулинський	93,8	68,3	72,8
4	Добропільський	94,6	79,0	83,5
5	Дулібівський	73,7	61,2	82,9
6	Жизномирський	85,3	70,4	82,4
7	Жниборідський	73,7	62,5	84,7
8	Заривинецький	82,5	68,2	82,7
9	Зеленський	93,1	83,7	89,9
10	Зубрецький	69,2	52,4	75,6
11	Киданівський	91,4	78,9	86,4

12	Ліщанецький	55,1	47,5	86,2
13	Новопетликівський	96,1	76,9	80,0
14	Озерянський	92,3	72,9	78,9
15	Осівецький	89,1	65,0	73,0
16	Переволоцький	91,1	68,8	75,5
17	Передмістянський	83,2	69,9	84,0
18	Підзамочківський	72,3	62,8	86,9
19	Порохівський	67,8	48,9	72,1
20	Ріпинецький	70,0	62,6	89,5
21	Сороківський	69,5	58,5	84,1
22	Старопетликівський	85,8	75,8	88,4
23	Язловецький	61,8	51,7	83,6
24	м. Бучач	50,6	47,5	93,9

До прикладу, найнижчий показник сільськогосподарської освоєності території притаманний для Бучацького, с. Ліщанцівського, с. Язловецького старостинських округів, оскільки там значна кількість земель забудована житловими будинками, транспортними дорогами тощо. Найвищий показник освоєності території (90 % і більше) займають старостинські округи північної частини Бучацької територіальної громади, наприклад, Новопетликівський, Добропільський, Бобулинський, Переволоцький та ін..

Щодо розораності території Бучацької територіальної громади, то аналіз статистичних даних таблиці 2.1. «Показники інтенсивності використання території Бучацької територіальної громади» і картосхеми «Розораність території Бучацької територіальної громади» (рис. 2.7), дає можливість визначити, що середнє значення розораності території становить – 63,3 %. Найвищий показник у с. Зелена. Він становить – 83,7 %. Найнижчий показник розораності території – с.Ліщенці та м. Бучач – 47,5 %. У межах їх територій велику площу займають ліси. Південна та південно-західна територія Бучацької територіальної громади є мало розораною. Тут крім лісових покривів переважає горбистий рельєф.

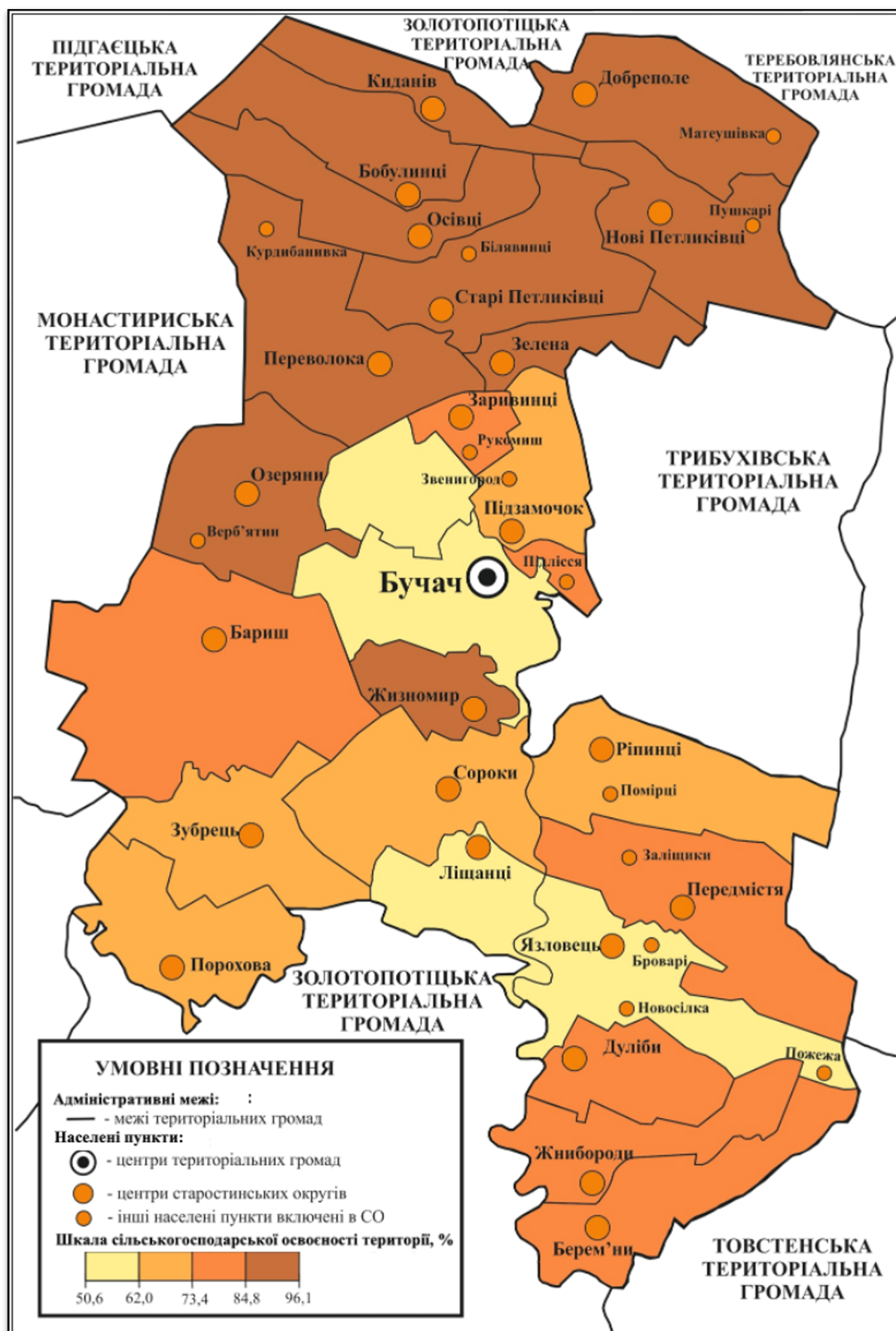

Рис. 2.6. Сільськогосподарська освоєність території Бучацької територіальної громади

Дані таблиці 2.1. «Показники інтенсивності використання території Бучацької територіальної громади» і картосхеми «Розораності сільськогосподарських угідь Бучацької територіальної громади» (рис. 2.8) стверджують, що показник розораності сільськогосподарських угідь на території Бучацької громади становить 81,9%. Найбільша розораність сільськогосподарських угідь у Бучацькому – 93,9 %, Зеленському – 89,9 %, Ріпинецькому – 89,5%. старостинських округах. Однак, показник розораності сільськогосподарських угідь у решти старостинських округах високий і становить не менше 71.0 %.

На визначення даного показника впливає інтенсивність сільськогосподарського виробництва та екологічна напруженість території.

2.2.4. Характеристика основних видів сільськогосподарської діяльності Бучацької територіальної громади

Сільське господарство Бучацької територіальної громади є одним з ключових секторів її економіки. На його розвиток значний вплив мають сприятливі агрокліматичні умови та соціально-економічні чинники.

Сільськогосподарська діяльність громади має в основному змішаний характер, поєднуючи як рослинництво, так і тваринництво. Це дозволяє диверсифікувати виробництво, використовувати ресурси більш ефективно та знижувати ризики. Однак, домінуючу роль відіграє рослинництво.

Фермерські товариства займаються вирощуванням зернових культур (крім рису), бобових культур і насіння олійних культур; вирощування зернових та технічних культур. Сільське господарство окремих з них має змішану форму (див. рис. 2.8).

У Бучацькій територіальній громаді, що розташована у сприятливому для землеробства регіоні, розвинені різні види рослинництва, які охоплюють як вирощування основних зернових культур, так і ін. (технічних, овочевих та плодових). Вирощування зернових є одним з основних видів рослинництва.

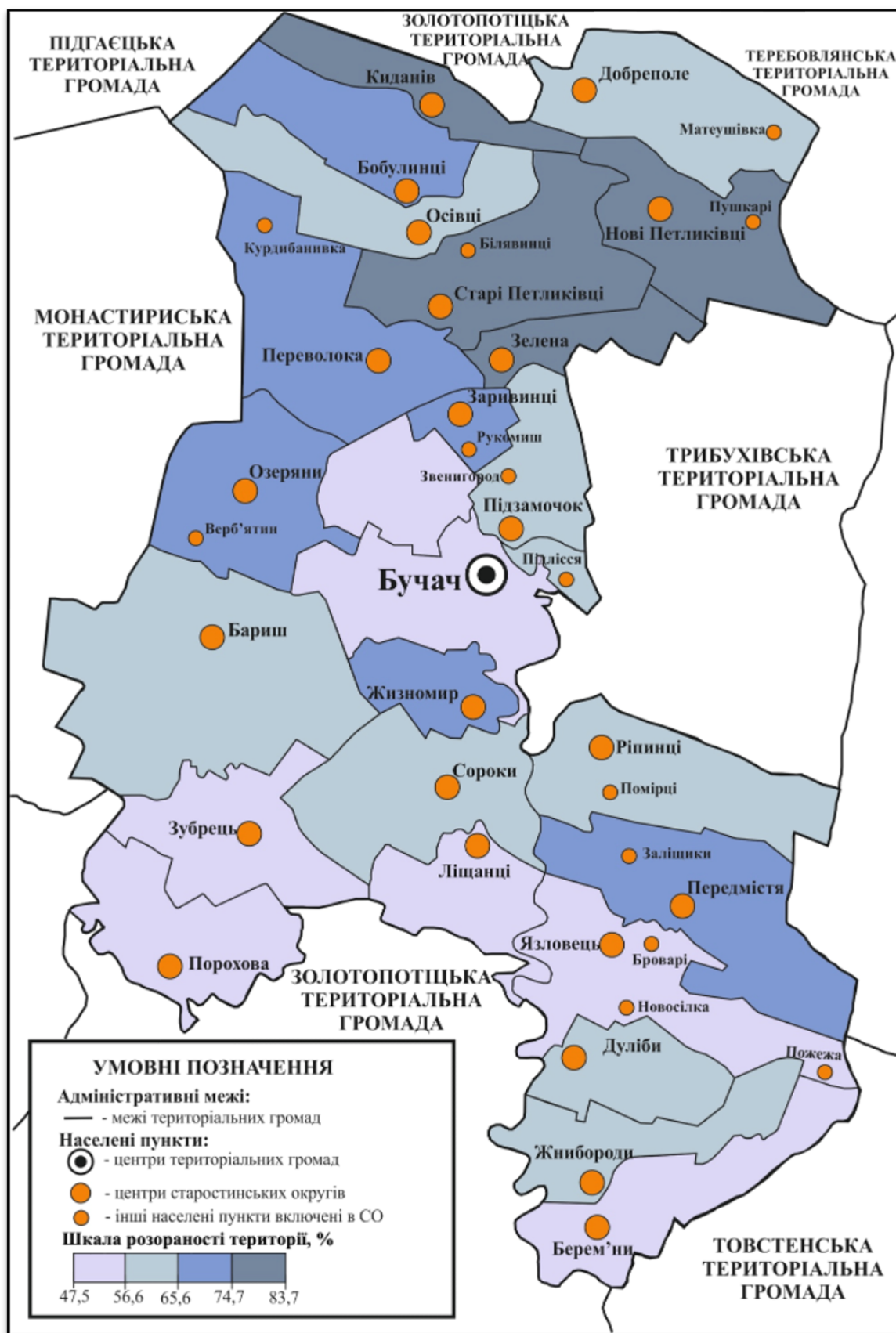

Рис. 2.7. Розораність території Буцацької територіальної громади

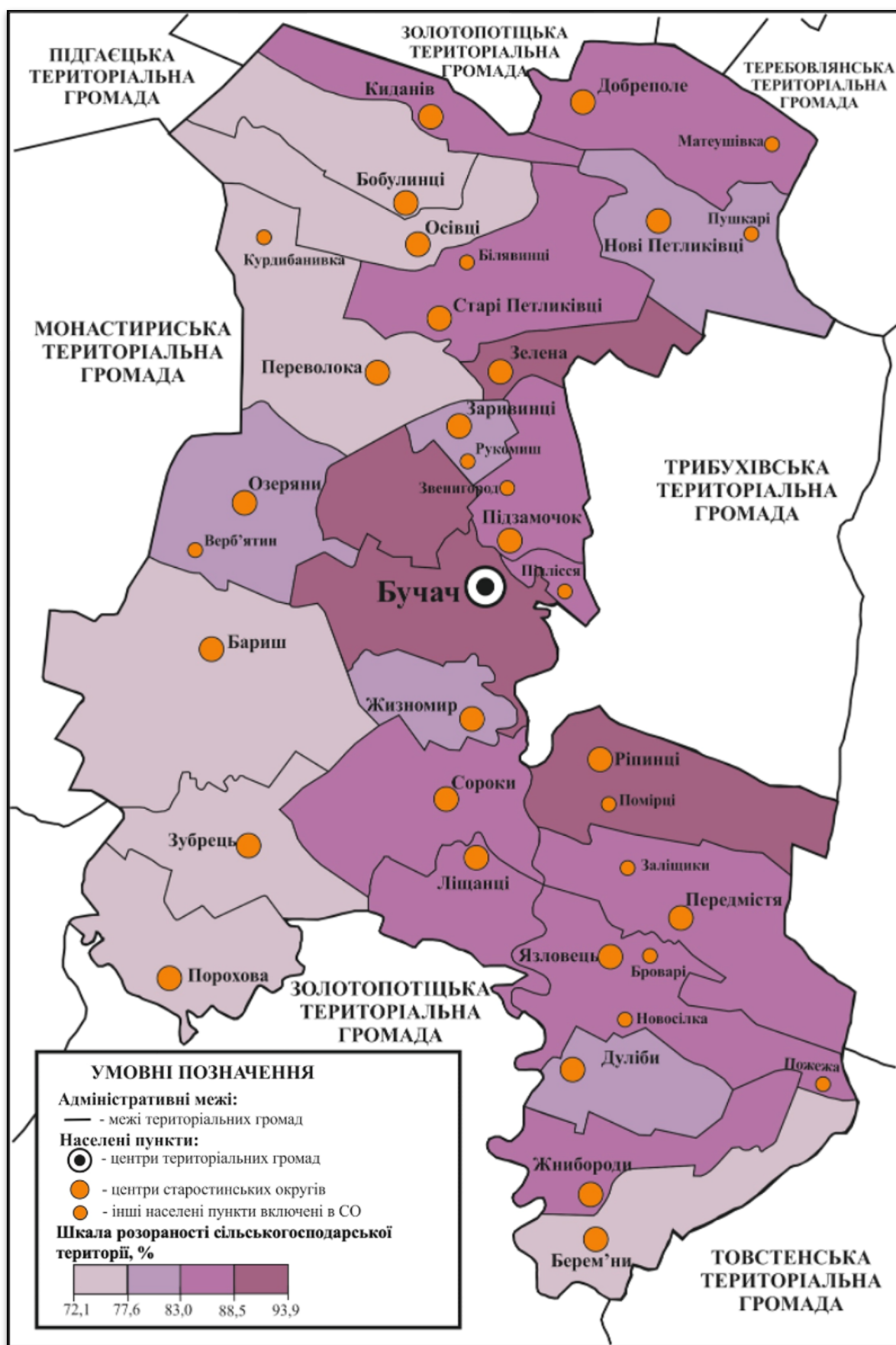

Рис. 2.8. Розораність сільськогосподарських угідь Бучацької територіальної громади

Найпоширенішою зерновою культурою є **пшениця**, що вирощується як великими агрофірмами, так і всіма дрібними фермерськими господарствами.

Кукурудзу вирощують в основному на зерно, а також на силос для потреб тваринництва. Можна виділити кілька потенційних суб'єктів у громаді, які вирощують кукурудзу. Найбільше агропідприємство в регіоні ТОВ «Бучачагрохлібпром» займається вирощуванням широкого спектра зернових, включаючи кукурудзу. ТОВ «Захід Агропродукт» вирощує кукурудзу для виробництва кормів для власного свинарства. Фермерське господарство «ГАЇ» вирощує кукурудзу зокрема для сівозміни, а ПП «АП ПОРОХОВА-АГРО» – на зерно. На території громади існує багато менших фермерських господарств, які також займаються вирощуванням кукурудзи для продажу або на власні потреби.

Значний обсяг у громаді мають посіви **ячменю**. Крім великих підприємств (ТОВ «Бучачагрохлібпром» та ін.), на території Бучацької територіальної громади є й інші агрофірми та фермерські господарства, які також включають ячмінь у свою сівозміну. Їхня діяльність охоплює вирощування ячменю як на зерно, так і на корми.

Своє місце в сівозміні займає **жито**. Через те, що жито є традиційною зерновою культурою, яку використовують для хлібопечення, кормів та сівозміни, його вирощуванням на території Бучацької територіальної громади займаються як великі агропромислові підприємства, так і менші фермерські господарства. Однак площі посівів незначні.

Окрім зернових, у громаді також вирощують **бобові** культури.

Однією з основних олійних культур є **соя**. Зважаючи на прибутковість цієї культури в останні роки, значна частина аграрних підприємств регіону включає її до свого виробничого плану. Вона активно вирощується в регіоні, у тому числі фермерськими господарствами: ФГ «ГАЇ», ТОВ «Бучачагрохлібпром». Крім великих агропромислових підприємств, вирощуванням сої також можуть займатися й інші, менші фермерські господарства на території громади. Однак, точна інформація про їхню діяльність не завжди доступна у відкритих джерелах.

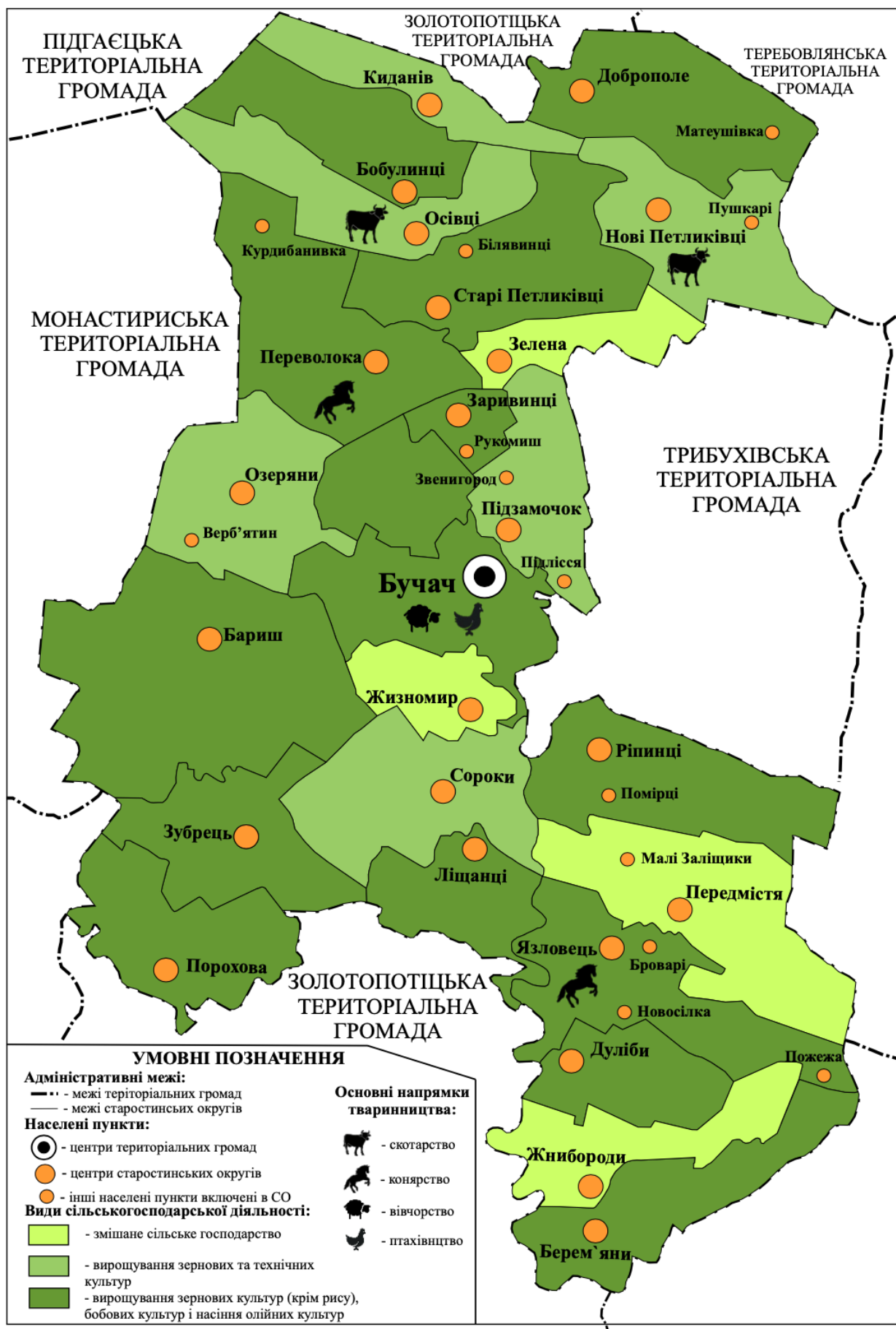

Рис. 2.9. Сільське господарство Бучацької територіальної громади

Поширеною культурою також є **горох**.

Серед технічних культур у громаді висівають ріпак, цукрові буряки, соняшник.

Висівання **ріпаку** є вигідною культурою, тому багато аграрних підприємств громади, що мають відповідні ресурси та технології, включають його у свою сівозміну. Для отримання олії також вирощується **соняшник**.

Вирощування **цукрових буряків** є традиційним для Тернопільської області, і зокрема для Буцацької громади, яка має сприятливі ґрунтово-кліматичні умови. Ця культура вирощується деякими великими та середніми агропромисловими підприємствами, що працюють у громаді. Однак, через закриття Буцацького цукрового заводу (у 2013 році), вирощування цукрового буряка в регіоні втратило колишні масштаби.

Вирощування **картоплі** є поширеним в основному у приватних домогосподарствах.

Відносно новою культурою для промислового вирощування на Тернопільщині є солодка картопля, також відома як **батат**. Згідно з інформацією у ЗМІ відомим виробником батату на Тернопільщині є Ферма «Escobatat», на якій подружжя Ольга та Назар Палагнюки з селища Товсте (Заліщицька громада) успішно вирощують цю культуру. Це наочний приклад, що культура добре приживається в умовах Тернопільської області, що свідчить про потенціал для фермерських господарств Буначчини.

На потреби місцевого ринку активно вирощуються такі овочеві культури, як: **капуста, буряк, морква**.

Садівництво, зокрема вирощування **яблунь, груш, вишень**, також розвинене в громаді, у тому числі у великих агропромислових підприємствах, як-от ТОВ «Бучачагрохлібпром».

Стає дедалі популярнішим вирощування ягід, зокрема малини та полуниці.

Таким чином, рослинництво у Буцацькій територіальній громаді є одним з ключових секторів економіки, що забезпечує сировиною місцеві переробні підприємства та експортує продукцію за межі регіону.

Тваринництво у Бучацькій територіальній громаді менше розвинуте. (див. рис. 2.8). Однак, функціонує як у приватному секторі (домогосподарства населення), так і на фермерських підприємствах. Воно представлене такими видами, як: **молочне та м'ясне скотарство**: розведення великої рогатої худоби; **свинарство**; **птахівництво**: розведення курей, качок, гусей та індиків; **бджільництво**: виробництво меду та продуктів бджільництва; **конярство**.

Розведення **великої рогатої худоби**, насамперед, **молочне скотарство** є важливою складовою як для забезпечення власних потреб, так і для реалізації продукції. Утримують корів для виробництва молока як в особистих селянських господарствах, так і на молочнотоварних фермах.

Велика рогата худоба (ВРХ) на фермах розводиться в таких населених пунктах, що входять до Бучацької територіальної громади: Нові Петликівці, Космирин, Осівці.

У селі Пишківці, м. Бучач (підприємство «Захід Агропродукт») Бучацької територіальної громади займаються розведенням свиней на фермі.

Розведення свиней також є поширеним у присадибних господарствах в багатьох інших селах громади, але вищевказані населені пункти відомі наявністю саме фермерських господарств, що спеціалізуються на цій галузі.

У селі Переволока займаються розведення коней. Саме тут доглядають за кінями, які беруть участь у всеукраїнських та міжнародних змаганнях.

Окрім розведення великої рогатої худоби, свиней та коней, у Бучацькій громаді розвинені й інші види тваринництва: птахівництво, бджільництво, кролівництво, рибництво.

Найпоширеніші види **птахівництва** в громаді – це вирощування курей як для отримання яєць, так і на м'ясо, гусей, качок, індиків. Цей вид тваринництва притаманний в основному приватним домогосподарствам. Окрім цього птахівництвом займається ВАТ «Птахофабрика «Бучацька».

Бджільництво розвинене завдяки різноманітній рослинності в межах Бучацької громади, зокрема наявним медоносним культурам. Наприклад, у

с. Старі Петликівці діє відома пасіка Михальських, яка виробляє натуральний мед. Бджолярі також збирають пилок, віск та прополіс.

Розведення кіз і овець також є поширеним явищем у приватних домогосподарствах, де кіз розводять для отримання молока, а овець – для м'яса та вовни. У місті Бучач працює крафтова сироварня «Семеро Козенят» з власною фермою, де утримують кіз. Це підприємство є яскравим прикладом розвитку козівництва в громаді, що орієнтоване на виробництво крафтової продукції. А також розведенням овець, кіз і коней займається підприємство ТОВ «Мустанг і Ко». Воно розташоване в селі Язловець.

Для отримання дієтичного м'яса у приватних домогосподарствах є поширеним **кролівництво**. Завдяки наявності річок і ставків у громаді частково розвинене **рибництво**.

Таким чином, усі види тваринництва, як і основні (ВРХ, свинарство), так і допоміжні є важливою складовою економіки громади, забезпечуючи потреби місцевого населення та сприяючи розвитку сільської місцевості.

Ряд фермерських господарств громади займається **змішаним сільським господарством**. «Змішане сільське господарство» – це система, що передбачає одночасне ведення рослинництва та тваринництва без чіткої спеціалізації, тобто без переважання одного з напрямків. Це означає, що господарство одночасно вирощує сільськогосподарські культури і розводить тварин, причому обсяг та вартість продукції кожного напрямку може бути різною, але жоден з них не є визначальним.

Часто тваринництво та рослинництво взаємодоповнюють одне одного. Наприклад, кормові культури, вирощені в рослинництві, використовуються для годівлі тварин, а гній від тварин використовується як добриво для полів.

Сільське господарство Бучацької територіальної громади розвивається завдяки **інвестицій**. Визначити повний перелік інвесторів, що вкладають кошти в сільське господарство Бучацької територіальної громади, складно, оскільки фінансова інформація є закритою. Однак, можна виділити кілька основних категорій інвесторів, які активно працюють у регіоні: великі агропромислові

підприємства (агрохолдинги), фермерські господарства, місцеве населення, Державні програми та міжнародні організації.

Найбільшими інвесторами в громаді є великі агропромислові компанії, які залучають як власні, так і позикові кошти для розвитку свого виробництва. До них належить ТОВ «Бучачагрохлібпром». Ця компанія, що є одним із найбільших підприємств регіону, регулярно інвестує у розширення земельного банку, оновлення техніки, будівництво нових об'єктів (наприклад, складів, сховищ), а також у розвиток садівництва. Компанія вкладає кошти в сучасні технології, насінництво та модернізацію виробничих процесів.

Значну частину інвестицій здійснюють середні та малі фермерські господарства, які вкладають власні кошти у свій розвиток: оновлення техніки, технологій, розвиток виробництва. Фермери купують нові трактори, комбайни та іншу сільськогосподарську техніку. Інвестують у сучасні технології обробітку ґрунту, поливу та збирання врожаю. Вкладають кошти у розширення площ, залучення нових культур, а також у тваринництво.

Приватні домогосподарства вкладають власні кошти у дрібне сільськогосподарське виробництво: купівля молодняка (курчат, поросят), кормів та обладнання для утримання худоби; у вирощування овочів, фруктів та ягід на власних ділянках.

Існують також зовнішні джерела фінансування, які можуть надаватися у вигляді грантів, позик або цільових програм. Фермери мають можливість брати участь у державних програмах фінансування, що реалізуються через Державний аграрний реєстр. Такі Міжнародні організації, як Європейський інвестиційний банк або ФАО, надають фінансову допомогу українському агробізнесу через різні програми та ініціативи.

Сільськогосподарська продукція Бучацької територіальної громади *збувається* різними каналами, залежно від типу виробника (великі підприємства, малі фермерські господарства чи особисті селянські господарства) та виду продукції. Серед основних напрямків збуту: експорт, переробні підприємства, внутрішній ринок та інші канали.

Великі агропромислові компанії, як-от «Бучачагрохлібпром», експортують свою продукцію за межі України. Їхню продукцію (етиловий спирт, харчові продукти та корми для тварин) громада постачає у 65 країн світу. Аграрна продукція Тернопільської області, включаючи й продукцію Бучаччини, транспортується для експорту через морські порти, а також залізничним та автомобільним транспортом через кордони з Польщею, Угорщиною та Словаччиною.

На території Бучацької територіальної громади є підприємства, які займаються переробкою власної сільськогосподарської продукції. Найвідомішим прикладом є ТОВ «Бучачагрохлібпром», яке є одним з найбільших агропромислових комплексів у регіоні і має власну переробну базу: виробництво насіння, зокрема насіння пшениці; виробництво соків (займається переробкою власної плодоовочевої продукції на соки та концентрати), корми для тварин (виробництва комбікормів у селі Заривинці). Частина вирощеної продукції постачається на переробні підприємства Тернопільської області та інших регіонів. Наприклад, цукрові буряки попри закриття місцевих цукрових заводів транспортуються на інші підприємства, що працюють у західному регіоні.

Окрім великих агропромислових підприємств, переробка продукції відбувається і в менших фермерських господарствах, що виробляють, наприклад, молочні продукти, м'ясопродукти або мед. Значна частина продукції дрібних фермерських господарств та особистих селянських господарств реалізується на місцевому ринку: на сільськогосподарських ярмарках, через продуктові магазини та безпосередньо споживачам.

Деякі фермерські господарства, особливо ті, що вирощують овочі, фрукти та ягоди, укладають угоди на постачання продукції до великих торговельних мереж. Мед та інші продукти бджільництва, які виробляють місцеві пасічники, часто продаються на спеціалізованих ринках або через власні канали збуту. Деякі невеликі фермерські господарства та приватні виробники продають свою продукцію через онлайн-майданчики, наприклад, соціальні мережі. Значна

частина сільськогосподарської продукції, особливо вирощеної в особистих селянських господарствах, споживається самими жителями громади.

Таким чином, у громаді присутня інтегрована система виробництва, яка включає як вирощування сільськогосподарських культур, так і їхню подальшу переробку.

2.3. Проблеми та перспективи розвитку сільського господарства Бучацької територіальної громади

В умовах розвитку господарства і розширення масштабів залучення у виробництво природних ресурсів особливого значення набуває завдання їх раціонального використання.

Сільське господарство – це основний антропогенний фактор, який впливає на стан земель та навколишнього середовища.

Для сільського господарства Бучацької територіальної громади характерна низка проблем, яка пов'язана із забрудненням навколишнього середовища та незбалансованим використанням природних ресурсів. Крім того, на території Бучацької територіальної громади існує ряд проблем, серед яких варто виділити саме такі: площинна ерозія на схилах, підвищена кислотність, деградація ґрунтового покриву та зниження його родючості, забруднення баластними речовинами, також проблема фінансування та низький рівень заробітної плати тощо [21].

Високий показник сільськогосподарської освоєності території призводить до деградації, забруднення та виснаження ґрунтового покриву. Внаслідок чого виробляється не достатня кількість продовольства. Тривале використання застарілих агротехнологій та монокультурне вирощування призводить до виснаження ґрунтового покриву. Залежність від кількох основних культур (зокрема, ріпаку та сої) є типовою для регіону.

Для вирішення даної проблеми потрібно знизити рівень розораності за допомогою вилучення деградованих, техногенно забруднених та

малопродуктивних ґрунтів і дотримання сівозміни, особливо соняшнику, сої та ріпаку.

Також важливою є проблема деградації ґрунтового покриву. В основному вона спричинена кліматичними процесами, дегуміфікацією, зменшенням кількості поживних речовин та забрудненням ґрунту.

Збільшення посушливості в останні роки, як і по всій Україні, становить серйозний ризик для сільського господарства. Цей фактор вимагає перегляду структури посівних площ на користь більш посухостійких культур.

Під дегуміфікацією розуміють зниження вмісту гумусу у ґрунті. Основними причинами даного процесу є застосування глибокої оранки, утрамбовування важкою агротехнікою, недостатнє внесення органічних добрив. У наслідок цього ґрунтовий покрив втрачає свої якісні властивості, що призводить до зменшення урожайності сільськогосподарських культур. Щоб уникнути цього варто збільшити кількість внесення органічних добрив (гною, компостів та ін.), використовувати правильну сівозміну та не допускати вирощування монокультур, раціонально підходити до обробітку ґрунту тощо.

Забруднення ґрунтів також відіграє не малу роль у їх деградації. Саме надмірне застосування неякісних мінеральних добрив та пестицидів призводить до нагромадження хлоридів, сульфатів, важких металів тощо, які в свою чергу негативно впливають не тільки на якість вирощуваної продукції, а й на здоров'я людей. Спостерігаються також і техногенні забруднення ґрунтів, а саме: відпрацьованими газами тракторів, комбайнів, мастилами та паливом, які з них витікають під час праці на полях. Вирішенню даної проблеми може сприяти перехід на органічне землеробство, яке повністю виключає застосування отрутохімікатів і мінеральних добрив, застосування біологічних методів захисту рослин, або хоча б правильний розрахунок норм внесення мінеральних добрив.

Однією з основних причин виникнення проблеми нераціонального використання земель та їх неналежної охорони є відсутність досконалої системи нормативно-правових актів, які б реально регламентували науково

обґрунтоване екологічно та економічно припустиме використання земель в умовах наявності значної кількості дрібних землеволодінь і землекористувань [47].

На місцевому рівні слід вдосконалити механізми адміністрування екологічних податків та зборів за спеціальне використання природних ресурсів, які є економічною основою для зменшення впливу на навколишнє середовище та джерелом бюджетних ресурсів для вирішення екологічних проблем.

У наш час на обласному рівні існують такі програми розвитку та охорони сільського господарства: «Комплексна програма розвитку агропромислового комплексу Тернопільської області на 2021-2025 роки» та «Програма охорони та підвищення родючості ґрунтів Тернопільської області».

Щодо заходів державної підтримки, то вони спрямовуються на посилення організаційно-економічної допомоги у створенні та функціонуванні фермерських господарств сімейного типу з подальшим їх об'єднанням в сільськогосподарські кооперативи (за схемою: господарства населення – фермерські господарства сімейного типу – сільськогосподарські кооперативи).

Оскільки сільськогосподарські угіддя Буцацької територіальної громади знаходяться у приватному користуванні, то кожне господарство індивідуально вирішує проблеми сільськогосподарського виду діяльності.

Не зважаючи на провадження в Тернопільській області ряду землеохоронних заходів, які позитивно впливають на їх екологічний стан, зменшення антропогенного навантаження на земельні ресурси в регіоні, яке відбувалось в останні роки, на даний час охорона і використання земельних ресурсів на території громади ще не відповідають вимогам раціонального природокористування.

Таким чином, аналіз структури сільськогосподарських земель Буцацької територіальної громади та інтенсивність їх використання свідчить, що 80 % площі території громади становлять сільськогосподарські землі, серед яких 69 % займає рілля. Сільськогосподарська освоєність території є високою і становить 78,8 %, в той час, коли розораність території – 63,3%. Можемо

сказати, що в результаті такої антропогенної діяльності порушено екологічно-безпечне природокористування.

Однією з головних проблем, що стримує модернізацію виробництва є нестача кваліфікованих кадрів, відтік молоді та дефіцит високооплачуваних робочих місць у сільській місцевості.

Неабияку проблему створює наявність великої кількості дрібних фермерських господарств та особистих селянських господарств, яким важко конкурувати на ринку та впроваджувати інновації через брак ресурсів.

Проблемою є переважання експорту сировини замість готової продукції, що призводить до втрати додаткової вартості, та обмежена кількість місцевих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції.

Щодо **перспектив** розвитку сільського господарства Бучацької територіальної громади, то перевагою громади може стати вирощування органічної продукції, особливо зважаючи на наявність чистих територій та потенціал для розвитку нішевих культур (сільськогосподарські рослини, які мають попит на ринку, але їхнє виробництво менш поширене порівняно з основними культурами, такими як пшениця чи соняшник).

Доступ до сучасних технологій, ринків збуту та переробних потужностей, підвищивши конкурентоспроможність, може забезпечити об'єднання дрібних виробників у сільськогосподарські кооперативи

Модернізація обладнання, впровадження точного землеробства, будівництво сучасних сховищ та переробних підприємств потребує інвестицій. Місцева влада може залучати їх, пропонуючи сприятливі умови.

Розвиток переробної промисловості – від виробництва борошна та круп до сироваріння та сушіння фруктів – дозволить збільшити прибутковість місцевого виробництва.

Сільське господарство може стати основою для розвитку «зеленого» туризму, що дозволить створити нові робочі місця та диверсифікувати джерела доходу для місцевого населення.

Партнерство з аграрними університетами та науково-дослідними інститутами допоможе впроваджувати нові технології, селекцію та адаптацію до кліматичних змін.

Використання посухостійких сортів і гібридів, впровадження зрошувальних систем та зміна структури посівів, як вказують експерти, є необхідною умовою для сталого розвитку сільського господарства Бучацької територіальної громади.

Отож, проаналізувавши наукові дослідження щодо проблем сільськогосподарського виду діяльності науковців-географів і ознайомившись з державними законодавчими актами ми розкрили окремі теоретичні аспекти і сутність основних понять проблеми дослідження («земля», «грунт», «родючість», «землі сільськогосподарського призначення», «сільськогосподарські угіддя», «землекористування», «сільське господарство» та ін.

У процесі дослідження сільського господарства на регіональному та локальному рівнях нами використані загальнонаукові, конкретно-наукові та спеціальні методи дослідження. Ключовими серед застосованих методів дослідження стали: історичний, аналізу аналогових об'єктів, картографічний, математичний, формалізації, моделювання, порівняння, експертних оцінок.

Нами з'ясовано, що Бучацька територіальна громада створена 15.12.2020 р. Вона розташована у західній частині Чортківського району Тернопільської області. До її складу увійшли 24 місцеві (сільські, селищні та міські) ради із загальною площею 523,3 км². У своєму підпорядкуванні територіальна громада містить 22 старостинських округи.

У межах Бучацької територіальної громади для інтенсивного розвитку сільського господарства сприятливі природні умови (рівнинний рельєф, родючі ґрунти, достатнє забезпечення водою, агрокліматичні умови) та соціально-економічні чинники.

Основу трудових ресурсів, якими громада забезпечена на належному рівні, складає сільське населення. Функціонування фахового закладу освіти на території громади сприяє забезпеченню кваліфікованими кадрами.

Основним природним багатством Буцацької територіальної громади є земельні ресурси.

Земельний фонд територіальної громади становить – 523,3 км². Найбільшу площу займають сільськогосподарські землі (417,8 км²). Проаналізувавши картографічні й статистичні дані ми побачили, що територія Буцацької територіальної громади освоєна нерівномірно. Південна та південно-західна територія Буцацької територіальної громади є мало розораною. Тут крім лісових покривів переважає горбистий рельєф.

Сільське господарство Буцацької територіальної громади є одним з ключових секторів її економіки. Воно має змішаний характер, поєднуючи як рослинництво, так і тваринництво. Однак, домінуючу роль відіграє рослинництво – вирощування основних зернових культур, так і технічних, овочевих та плодових. Воно ґрунтується на родючих ґрунтах, сприятливому помірно-континентальному кліматі та використанні сучасних агротехнологій великими підприємствами.

Тваринництво у Буцацькій територіальній громаді менше розвинуте. Воно представлене такими видами, як: молочне та м'ясне скотарство: розведення великої рогатої худоби; свинарство; птахівництво: розведення курей, качок, гусей та індиків; бджільництво: виробництво меду та продуктів бджільництва; конярство.

Найбільш помітні агропідприємства Буаччини: ТОВ «Бучачагрохлібпром». Це одне з найбільших агропромислових підприємств у регіоні, яке займається як рослинництвом (вирощуванням зернових, технічних культур), так і плодівництвом. Воно є значним роботодавцем і інвестором у громаді. ТОВ «Агрофірма Карпати». Це підприємство, розташоване в селі Космирин, яке займається тваринництвом, зокрема розведенням великої рогатої худоби. Фермерське господарство «ГАЇ». Це господарство відоме своєю

спеціалізацією на вирощуванні сої та розташоване в місті Бучач. «Захід Агропродукт». Це підприємство, що займається розведенням свиней і зареєстроване в місті Бучач.

Нами виділено кілька основних категорій інвесторів, які активно працюють у регіоні: великі агропромислові підприємства (агрохолдинги), фермерські господарства, місцеве населення, Державні програми та міжнародні організації.

Серед основних напрямків збуту сільськогосподарська продукція Бучацької територіальної громади є: експорт, переробні підприємства, внутрішній ринок та інші канали.

Для сільського господарства Бучацької територіальної громади характерна низка проблем: площинна ерозія на схилах, підвищена кислотність, деградація ґрунтового покриву та зниження його родючості, забруднення баластними речовинами, також нестача кваліфікованих кадрів, відтік молоді та дефіцит високооплачуваних робочих місць у сільській місцевості, переважання експорту сировини замість готової продукції, тощо.

Однак для розвитку сільського господарства громади є ряд перспектив: потенціал для розвитку нішевих культур, розвиток переробної промисловості, «зеленого» туризму, використання посухостійких сортів і гібридів рослин, інтенсивний розвиток тваринництва.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ

3.1. Аналіз навчальних програм, підручників та методичних посібників з курсу «Географія. Україна і світове господарство», 9 клас

Краєзнавчий підхід у формуванні географічних компетентностей учнів упродовж останнього десятиріччя набув актуальності й потребує переосмислення теоретичних напрацювань вітчизняних і зарубіжних учених минулих поколінь, сучасних провідних науковців і методистів щодо використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії.

Певні напрацювання, тенденції розвитку географічної науки знайшли своє відображення у змісті курсу «Географія. Україна і світове господарство» 9 клас, як шкільної навчальної дисципліни, що вивчається за оновленою навчальною програмою з географії для учнів 6–9 класів (2022 рік) (авт. А. І. Довгань, Р. В. Гладковський, І. Г. Савчук, В. В. Совенко).

У 9 класі завершується географічна освіта учнів в основній школі на базовому рівні.

На вивчення цього курсу відведено 52 години (1,5 години на тиждень), з яких 3 години становлять резерв часу.

«Провідною метою цього курсу є формування знань про тенденції розвитку національного та світового господарства й визначення місця України в сучасному світі.

Зазначена мета передбачає реалізацію таких завдань:

- сформувати нові поняття й базові знання про суспільну географію та особливості розвитку сучасного господарства в Україні і світі;
- ознайомити із структурою світового господарства та її відображенням в економіці України, найважливішими глобальними проблемами людства;

- навчити виявляти та аналізувати економічні, соціальні й екологічні процеси та явища на глобальному, регіональному і локальному рівнях;
- показати роль міжнародного співробітництва у розв'язанні глобальних проблем людства;
- розвивати в учнів пізнавальний інтерес, інтелектуальні та творчі здібності, самостійну навчальну діяльність шляхом пошуку та опрацювання географічної і статистичної інформації з різних джерел

Важливим принципом побудови змісту географії у 9 класі є інтеграція, яка реалізується через поєднання суспільно-географічних складових під час вивчення особливостей розвитку та розміщення господарства у світі, Україні та своєму регіоні» [42].

Курс має чітке практичне спрямування. Програмою передбачено виконання 10 практичних робіт, які сприяють розвитку умінь і навичок роботи не тільки з географічними картами, але й з різними джерелами інформації, а також теми досліджень, які можуть бути змінені вчителем.

Дослідження можуть бути індивідуальні чи групові, їх теми учні вибирають заздалегідь (на початку навчального року). Результати дослідження презентуються під час вивчення теми уроку і оцінюються вчителем.

Під час вибору теми дослідження рекомендується враховувати регіональні особливості, навчально-методичне забезпечення та матеріально-технічне оснащення.

Програмою також передбачено наскрізні змістові лінії: «Екологічна безпека та сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я і безпека», «Підприємливість та фінансова грамотність».

Курс складається із вступу і 5-и розділів: Розділ I. Національна економіка. Розділ II. Первинний сектор господарства. Розділ III. Вторинний сектор господарства. Розділ IV. Третинний сектор господарства. Розділ V. Глобальні проблеми людства

У вступі розкривається сутність економічної географії та її місце в системі географічних наук, об'єкт вивчення економічної географії, взаємодія

господарства і природи в географічному (навколишньому) середовищі, значення знань з економічної географії для людства.

У розділі I висвітлюється зміст понять: «національна економіка», «валовий внутрішній продукт», «індекс людського розвитку», «спеціалізація території», «міжнародний поділ праці», «світове господарство» («світова економіка»), «міжнародна економіка», уявлень про сектори національної економіки (первинний, вторинний, третинний); вивчаються форми просторової організації господарства (адміністративно-територіальні одиниці, економічні райони, елементи територіальної структури промисловості, сільського господарства, транспорту, наукової діяльності тощо); розкривається вплив природних і суспільних чинників на розміщення виробництва (природних умов, сировинний, паливно-енергетичний, водний, працересурсний, споживчий, транспортний, науковий, масштабу виробництва, капітальних ресурсів, екологічний, військово-стратегічний) та сутність форм суспільної організації виробництва (концентрація (зосередження), дисперсія (розосередження), комбінування, спеціалізація, кооперування, агломерування). Також у розділі висвітлюється типізація країн світу за рівнем економічного розвитку, місце України в ній, багаторівневість світового господарства, просторова структура світового господарства за концепцією «Центр-периферія» та сучасні тенденції розвитку світового господарства (світової економіки).

У розділах II-IV вивчається господарство України та світове господарство, дотримуючись секторальної структури: первинний сектор – сільське господарство, лісове господарство, добувна промисловість; вторинний сектор – виробництво та постачання електроенергії, металургійне виробництво, хімічні виробництва, виробництво деревини, паперу, виробництво машин та устаткування, виробництво тканин, одягу, взуття, виробництво харчових продуктів, напоїв; третинний сектор – транспорт, торгівля, туризм, наукова діяльність, освіта, фінансова діяльність, комп'ютерне програмування, інформаційні послуги.

Об'єктом вивчення *розділу V* є глобальні проблеми людства та причини їх виникнення. Розкривається сутність проблеми війни і миру, проблеми тероризму, екологічної проблем, сировинної й енергетичної проблеми, демографічної та продовольчої проблеми, проблеми подолання відсталості країн, що розвиваються, з'ясовується роль світової громадськості та міжнародних організацій у їх розв'язуванні, розглядається сталий розвиток як стратегія людства на ХХІ ст.

Резервну частину навчального часу учитель може використати на свій розсуд для глибшого вивчення або повторення певного навчального матеріалу з урахуванням здібностей та навчальних можливостей учнів конкретного класу або для тематичного оцінювання (уроків систематизації та узагальнення).

Доцільно зауважити, що значна кількість тем уроків даного курсу географії потребує використання краєзнавчого матеріалу.

Зміст програми реалізується у альтернативних навчальних підручниках:

Список підручників з географії для 9 класу включає декілька варіантів від різних авторів, що охоплюють загальну економічну географію світу та України. До основних належать підручники: «Географія» авторів: Бойко В. М., Дітчук І. Л. та ін.; Пестушко В. Ю., Уварова Г. Ш., Довгань А. І.; Масляка П. О., Капіруліної С. Л. (із поглибленим вивченням); Надтоки О. Ф., Топузова О. М.

Однак є підручники інших авторів: Масляк П. О., Капіруліна С. Л.; Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р.; Довгань Г. Д., Стадник О. Г.; Гільберг Т. Г. та ін.; Гілецького Й. Р., Сливки Р. Р. та ін.

Варто зауважити, що за чинною програмою і підручниками у школах працюють у 9-му класі останній навчальний рік (2025-2026 н.р.).

З наступного 2026-2027 навчального року у 9 класі географію вивчатимуть за модельними навчальними програмами двох груп авторів (на вибір вчителя). Це Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Гільберг Т. Г., Даценко Л. М.) і Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори Запотоцький С.П., Карпюк Г.І.,

Гладковський Р.В., Довгань А.І., Совенко В.В., Даценко Л.М., Назаренко Т.Г., Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Нікитчук А.В., Яценко В.С., Довгань Г.Д., Грома В.Д., Горовий О.В.).

До навчально-методичного комплексу відносяться практикуми, довідники, атласи, настінні карти, хрестоматії, методичні посібники, дидактичні матеріали тощо.

Сьогодні більшість актуальних та інноваційних розробок вчителі знаходять саме на онлайн-платформах, де матеріали постійно оновлюються та доповнюються. Сучасні українські освітні платформи, такі як «На Урок» та «Всеосвіта», містять велику кількість методичних матеріалів. Вчителі, такі як Шуст С. П., Жежера В. О., Купець Ю., Пушкар А. В. та інші, діляться своїми розробками уроків, презентаціями та дидактичними матеріалами, адаптованими саме до підручника Бойко В. М, Дітчук І. Л. та ін.

Автор підручника Г. Д. Довгань також є автором або співавтором методичних матеріалів та розробок уроків, часто виданих видавництвом «Ранок». Наприклад, Довгань Г. Д. «Розробки уроків. Географія. Україна і світове господарство. 9 клас» – це друкований посібник, який містить конспекти всіх уроків курсу за оновленою програмою (2022 р.).

Існують також універсальні посібники, які можуть бути адаптовані до будь-якого підручника: Павлюк Н. В. «Усі уроки географії. 9 клас. Україна і світове господарство: навчально-методичний посібник». Цей посібник від видавництва «Основа» (або інших) містить детальні розробки уроків.

Для вивчення географії у 9 класі використовується низка зошитів для практичних робіт. Вони розробляються різними видавництвами та авторами, часто доповнюючи конкретні підручники, але більшість із них є універсальними і відповідають чинній навчальній програмі.

Найпоширеніші зошити для практичних робіт з географії 9 класу авторів:

- Стадник О. Г., Довгань Г. Д. Ці автори є дуже популярними, їхній зошит часто використовується разом із однойменним підручником видавництва «Ранок».

- Бойко В. М., Міхелі С. В. Зошит для практичних робіт, що доповнює підручник цих авторів (видавництво «Перун»).
- Варакута О., Швець Є. Зошит для практичних робіт (видавництво «Підручники і посібники»).
- Гільберг Т. Г., Савчук І. Г., Совенко В. В. Автори пропонують робочий зошит-практикум, який часто включає також завдання для контрольних робіт.
- Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р. До їхнього підручника також існує відповідний зошит для практичних робіт.
- Капіруліна С. Л. (часто у співавторстві з Масляком П. О.). Видавництво «Абрис» або інші.
- Надтока А. Ф., Надтока В. А. Зошит видавництва «Літера ЛТД».

Особливості цих зошитів тому, що вони відповідність чинній програмі «Географія. Україна і світове господарство», 9 клас. Більшість таких зошитів містять необхідні контурні карти для виконання завдань. Багато сучасних зошитів містять QR-коди, які ведуть до додаткових онлайн-матеріалів або тестів. Вибір конкретного зошита зазвичай визначається вчителем та школою, виходячи з того, який підручник вони використовують або якому авторському колективу віддають перевагу.

3.2. Методичні розробки уроків для вивчення теми «Сільське господарство» («Географія. Україна і світове господарство», 9 клас) з використанням красназавчого матеріалу

За діючою навчальною програмою з географії тема «Сільське господарство» вивчається у 9 класі упродовж п'яти уроків у розділі II. Первинний сектор господарювання [7].

Розділ II. ПЕРВИННИЙ СЕКТОР ГОСПОДАРСТВА			Дата
Тема 1. Сільське господарство			
12	Сільське господарство, його значення в сучасному світі. Аграрні суспільства в сучасному світі. Аграрні відносини. Складові сільського господарства	<i>Знаннєвий компонент</i> називає: види діяльності в сільському господарстві, види сільськогосподарських угідь	

	Громадянська відповідальність. Усвідомлює роль сільського господарства для економіки України		
13	Роль природних (земельних та агрокліматичних ресурсів) та соціально-економічних чинників у розвитку й розміщенні аграрного виробництва. Землезабезпеченість	Знаннєвий компонент наводить приклади впливу природних чинників на рівень розвитку та спеціалізацію сільського господарства в регіоні світу, країні; країн з аграрною міжнародною спеціалізацією	
	Громадянська відповідальність. Аргументує свою позицію щодо впровадження ринку земельних ресурсів в Україні		
14	Сільське господарство України. Структурасільськогосподарських угідь в Україні. Розміщення в Україні виробництва зернових і технічних культур, картоплярства, овочівництва, баштанництва, виноградарства	Знаннєвий компонент називає види сільськогосподарських угідь. Діяльнісний компонент показує на карті сільськогосподарські зони, гірські та приміські райони України; характеризує особливості розміщення рослинництва в Україні; аналізує карти сільськогосподарських угідь; визначає місце України на світових ринках сільськогосподарської продукції. Ціннісний компонент аргументує свою позицію щодо впровадження ринку земельних ресурсів в Україні	
	Екологічна безпека та сталий розвиток. Розуміє необхідність охорони та збереження сільськогосподарських угідь. Здоров'я і безпека. Пояснює і наводить приклади взаємозв'язків між якістю сільськогосподарської продукції та здоров'ям людини. Громадянська відповідальність. Усвідомлює роль сільського господарства для економіки України. Виявляє активність щодо пропагування товарів вітчизняного виробництва, підтримки власного виробника		
15	Розвиток кормової бази тваринництва. Структура та розміщення тваринництва. Зональна спеціалізація сільського господарства України. Гірські та приміські сільськогосподарські райони. Сільське господарство у своєму регіоні	Діяльнісний компонент показує сільськогосподарські зони, гірські та приміські райони на карті України; характеризує особливості розміщення тваринництва в Україні; аналізує карти тваринництва; визначає місце України на світових ринках сільськогосподарської продукції	
	Здоров'я і безпека. Пояснює і наводить приклади взаємозв'язків між якістю сільськогосподарської продукції та здоров'ям людини. Громадянська відповідальність. Усвідомлює роль сільського господарства для економіки України. Виявляє активність щодо пропагування товарів вітчизняного виробництва, підтримки власного виробника		

16	Сільське господарство світу. Географія основних зернових і технічних культур та виробництва продукції тваринництва. Зональність світового сільського господарства. Найбільші країни-виробники та країни-експортери сільськогосподарської продукції. Практична робота № 3 Визначення основних зернових і технічних культур, що їх вирощують у помірному, субтропічному й тропічному кліматичних поясах, та обґрунтування установлених відмінностей Підприємливість і фінансова грамотність. Уміє визначати напрями фермерської діяльності у країнах світу, Україні та своїй місцевості	Знаннєвий компонент називає види діяльності в сільському господарстві, види сільськогосподарських угідь; наводить приклади країн з аграрною міжнародною спеціалізацією; пояснює поширення у світі свинарства, птахівництва, формування спеціалізованих районів скотарства, вівчарства. Діяльнісний компонент показує на карті світу зони (райони) вирощування пшениці, кукурудзи, рису, бавовнику, льону-довгунцю, соняшнику, сої, маслин, олійної пальми, цукрової тростини, цукрового буряку, картоплі, чаю, кави, какао-бобів; аналізує карти сільськогосподарських культур і тваринництва	
----	---	---	--

Відповідно до об'єкта та предмета нашого дослідження, нами розроблено конспекти уроків з вище вказаних тем, в яких показано методику використання краєзнавчого матеріалу під час вивчення сільського господарства.

Урок 12

Тема. Сільське господарство, його значення в сучасному світі. Аграрні суспільства в сучасному світі. Аграрні відносини. Складові сільського господарства.

Мета: Ознайомити із змістом і структурою сільського господарства, розкрити значення сільського господарства в сучасному світі, його специфічні особливості; з'ясувати сутність аграрних відносин та географією аграрних суспільств. Розвивати вміння аналізувати, порівнювати, виділяти істотні ознаки та узагальнювати їх, працювати з позатекстовим матеріалом підручника, Інтернет – джерелами, будувати та аналізувати схеми, діаграми, таблиці. Виховувати почуття бережливого ставлення до земельних ресурсів.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Засоби навчання: підручник географії (за ред. авт. Бойко В. М., Дітчук І. Л. та ін.), настінні карти: «Політична карта світу», «Сільське господарство світу», атлас (видавництво «Картографія»).

Хід уроку

I. Організація класу до уроку

II. Повідомлення теми уроку. Постановка мети і завдань

- Наступним етапом на шляху опанування курсу «Географія. Україна і світове господарство» є вивчення географічних особливостей різних видів господарської діяльності людей у нашій країні та у країнах світу. Розпочнемо з найдавнішої сфери діяльності людства – сільського господарства, яка не втратила своєї значущості й у наші часи.

Тема уроку «Сільське господарство, його значення в сучасному світі»

План

1. Сільське господарство як важливий вид економічної діяльності України і світу.
2. Аграрні суспільства в сучасному світі.
3. Аграрні відносини.
4. Складові сільського господарства.

III. Формування і засвоєння нових знань, умінь та навичок

1. Евристична бесіда

- Який вид людської господарської діяльності вважають найдавнішим?
(Сільське господарство)

- Яку продукцію воно виробляє?
- У яких виробництвах ця продукція використовується як сировина?
- Які потреби населення задовольняє ця продукція?
- Отже, що ми розуміємо під поняттям «сільське господарство»?

(Сільське господарство – це вид матеріального виробництва, що займається вирощуванням сільськогосподарських культур, а також розведенням худоби та птиці. Воно забезпечує населення продуктами харчування, а промисловість – сировиною.)

- З чого виробляють макарони, хліб, олію, лляні та бавовняні тканини? Рослинної чи тваринної продукції?

- З чого виробляють ковбаси, масло, сир, шкіряне взуття, шерстяний одяг? Рослинної чи тваринної продукції?

- Як можна назвати напрями сільськогосподарської діяльності, які займаються виробництвом цих видів продукції? (*Рослинництво і тваринництво*).

- Чи розвинене сільське господарство, як вид економічної діяльності, у вашій місцевості, Бучацькій територіальній громаді?

- Виробництво яких видів сільськогосподарської продукції в ньому переважає? Наведіть приклади.

- Зробіть Висновки, чому сільське господарство є важливим видом економічної діяльності як в Україні, так і у інших країнах світу.

(Сільське господарство – це вид діяльності, який забезпечує найнеобхідніші першочергові потреби людини, зокрема задовольняє її їжею та сировиною для виробництва одягу. Саме перехід у давні часи від збиральництва й полювання до обробітку землі зумовив подальший прогрес та збільшення людності на Землі. Тому знання про особливості сільськогосподарського виробництва є важливими для розуміння процесів і законів розвитку суспільства).

2. Розповідь-пояснення вчителя.

- За вартістю виробленої продукції у світі переважає рослинництво. Для економічно розвинених держав характерна перевага тваринництва або рівновага між ними. Натомість у більшості країн, що розвиваються, провідне місце посідає рослинництво, а тваринництво є допоміжним. Виняток становлять країни тропічних пустель чи сухих степів, де надзвичайно мала площа орних земель (Монголія, Уругвай, Мавританія): там домінує тваринництво.

3. Робота з текстом підручника.

- Прочитайте абз. 3 на с. 61 підручника та закінчіть речення.

• Потужними виробниками валової сільськогосподарської продукції є такі країни, як:

• Найбільшими експортерами та імпортерами сільськогосподарських товарів і продукції є:

• Найбільшим експортер сільськогосподарських товарів і продукції серед країн, що розвиваються є:

4. Робота зі схемою (висвітлена на слайді чи на писана на дошці)

- Користуючись схемою рис.1 «Істотні ознаки поняття «аграрні відносини», скажіть, що таке «аграрні відносини».

«Аграрні відносини – це економічні відносини, що виникають у сільському господарстві щодо...»

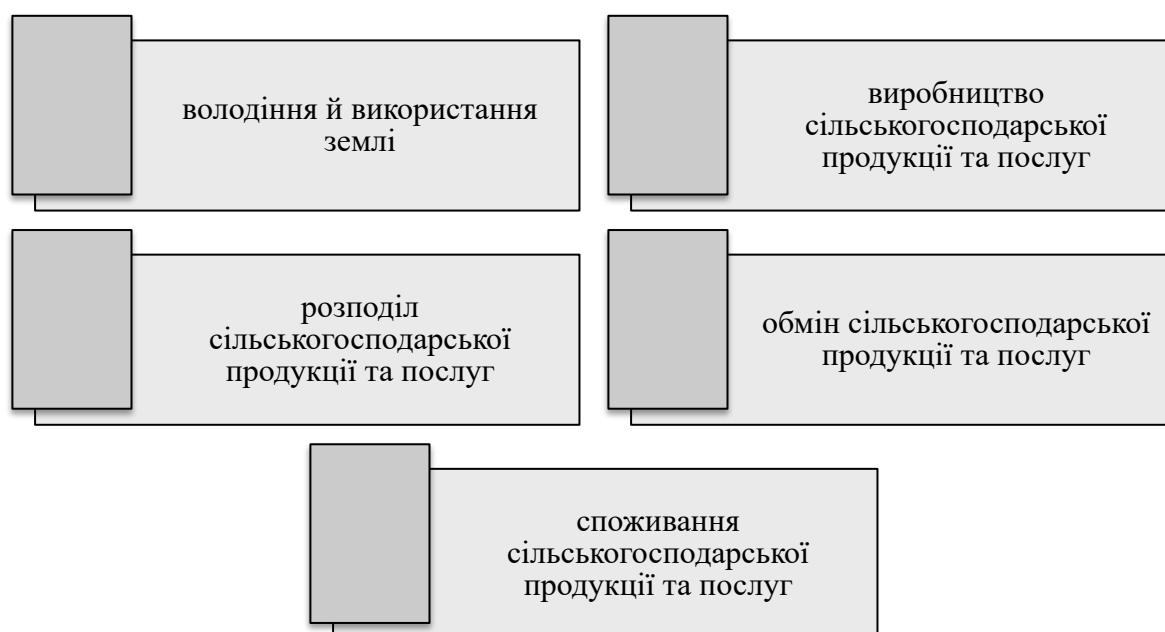

Рис.1. Істотні ознаки поняття «аграрні відносини»

5. Прийом «Робота в групах»

- Користуючись текстом підручника на с. 63 (пункт «Аграрні відносини») та джерелами мережі Інтернет знайдіть інформацію щодо характеристики типу аграрних відносин та представте її у вигляді міні доповіді.

Група 1. Общинне землеволодіння і землекористування.

Група 2. Велике землеволодіння і дрібне землекористування.

Група 3. Дрібнотоварне селянське господарство.

Група 4. Сімейна ферма і довгострокова оренда землі.

(На виконання завдання виділяється 5-6 хв., на презентацію 1-2 хв.)

6. Обговорення випереджаючого завдання «Користуючись різними джерелами інформації дослідіть, які типи аграрних підприємств за формою власності сформувалися в Україні та у Бучацькій територіальній громаді?»

«Основними типами підприємств у сільському господарстві в радянській Україні були колгоспи і радгоспи, які базувалися відповідно на колективній та державній формах власності. Колгоспно-радгоспна система виявилася вкрай неефективною.

1990 р. був прийнятий Земельний кодекс УРСР, у якому було закладено основні положення реформи аграрних відносин з визнанням права приватної власності на землю.

У січні 1992 р. парламент України прийняв закон «Про форми власності на землю», у якому проголошувалося, що поряд з державною можуть існувати колективна й приватна форми власності на землю, причому всі вони є рівноправними. Розпочалася земельна реформа, в основу якої було покладено процес приватизації землі.

У результаті аграрної реформи поряд із колективними сільськогосподарськими підприємствами (КСП) в Україні з'явилися фермерські господарства, приватно-орендні підприємства, особисті селянські господарства. У приватній власності нині перебуває понад 30 млн га (74,6 %) сільськогосподарських угідь. Найбільше фермерських господарств зареєстровано в Одеській (5,1 тис.), Миколаївській (3,8 тис.), Дніпропетровській (3,3 тис.) областях».

«У Бучацькій територіальній громаді, що розташована у Тернопільській області, сформувалися такі основні типи аграрних підприємств:

Великі агропромислові підприємства. Це високотоварні, багатoproфільні господарства, що займають значні земельні площі та використовують сучасні технології. Вони зосереджені на вирощуванні зернових,

олійних та інших культур, а також на переробці сільськогосподарської продукції.

Фермерські господарства. Це менші за розміром господарства, які зазвичай мають сімейний характер і займаються як рослинництвом, так і тваринництвом.

Приватні селянські господарства. Це найменші форми господарювання, які зазвичай задовольняють власні потреби і реалізують надлишки продукції.

Таким чином, аграрний сектор Бучацької територіальної громади є змішаним і включає як великі агрохолдинги, так і дрібніші фермерські та приватні господарства».

7. Робота з поза текстовим матеріалом підручника.

- Розгляньте рис. 32 «Типи сільського господарства» на с. 63 і скажіть:

1. Що відноситься до товарного типу сільського господарства?
2. Що відноситься до споживчого типу сільського господарства?

IV. Узагальнення і систематизація сформованих знань умінь і навичок

Метод « ПРЕС »

- Чи потрібне сільське господарство сучасному світу?
- Чому економічно розвинені країни є одночасно найбільшими експортерами та імпортерами сільськогосподарської продукції?
- Які типи аграрних відносин, на вашу думку, є найкращими для розвитку в країні сільського господарства? Відповідь обґрунтуйте.
- Які типи аграрних відносин, на вашу думку, є найкращими у вашій місцевості?

V. Повідомлення домашнього завдання

- Опрацювати §11 підручника. Підготувати відповіді на запитання на с.64. Розпочати роботу над проектом «Сільське господарство у своєму регіоні» (вчитель вибирає дослідників за бажанням учнів, допомагає у складанні плану проекту, у пошуку джерел інформації).

VI. Підсумок уроку.

Рефлексія. Метод «Мікрофон»

- Про що нове ви сьогодні дізналися на уроці?

Оцінювання учнів за роботу на уроці.

Урок 13

Тема: Роль природних (земельних та агрокліматичних ресурсів) та соціально-економічних чинників у розвитку й розміщенні аграрного виробництва. Землезабезпеченість.

Мета: Ознайомити з впливом природних і соціально-економічних чинників на розміщення, рівень розвитку та спеціалізацію сільського господарства в регіоні світу, країні; сформувати поняття «землезабезпеченість», «земельні ресурси», «сільськогосподарські угіддя». Розвивати вміння аналізувати карти, діаграми, схеми, аргументувати свою позицію щодо впровадження ринку земельних ресурсів в Україні. Виховувати дбайливе ставлення до природних ресурсів та усвідомлення важливості раціонального використання земельних та агрокліматичних ресурсів.

Тип уроку: комбінований

Засоби навчання: підручники (за ред. В. Бойко, І. Дітчук та ін.), політична карта світу, карта сільського господарства світу, атласи (видавництво «Картографія»), дидактичні матеріали (схеми, таблиці), гаджети, проектор.

Хід уроку

I. Організація класу до уроку

II. Перевірка засвоєних знань, умінь і навичок

Індивідуальна творча письмова робота (10 хв).

- Дайте письмову відповідь на запитання «Чи зможе сільське господарство виконати своє головне завдання – прогодувати багатомільярдне населення нашої планети до 2050 року, враховуючи зміну клімату та обмеженість водних ресурсів?» Відповідь обґрунтуйте.

III. Повідомлення теми уроку. Постановка мети і завдань

- Запишіть тему і план у робочі зошити. Тема «Роль природних (земельних та агрокліматичних ресурсів) та соціально-економічних чинників у розвитку й розміщенні аграрного виробництва. Землезабезпеченість».

План

1. Вплив земельних та агрокліматичних ресурсів на розвиток і розміщення аграрного виробництва.
2. Вплив соціально-економічних чинників на розвиток сільського господарства.
3. Що таке земельні ресурси?
4. Структура земельного фонду світу та його регіонів.

IV. Формування і засвоєння нових знань, умінь та навичок

1. Розповідь-пояснення з елементами бесіди

- Розвиток і розміщення сільського господарства залежить від певних передумов та чинників, які діють на території місцевості.

- Проаналізуйте схему рис. 1. «Чинники впливу на розвиток сільського господарства» і скажіть:

- Від яких двох видів чинників залежить розвиток і розміщення сільського господарства країн світу?

- Які чинники відносять до природно-географічних?

- Що належить до земельно-грунтових чинників?

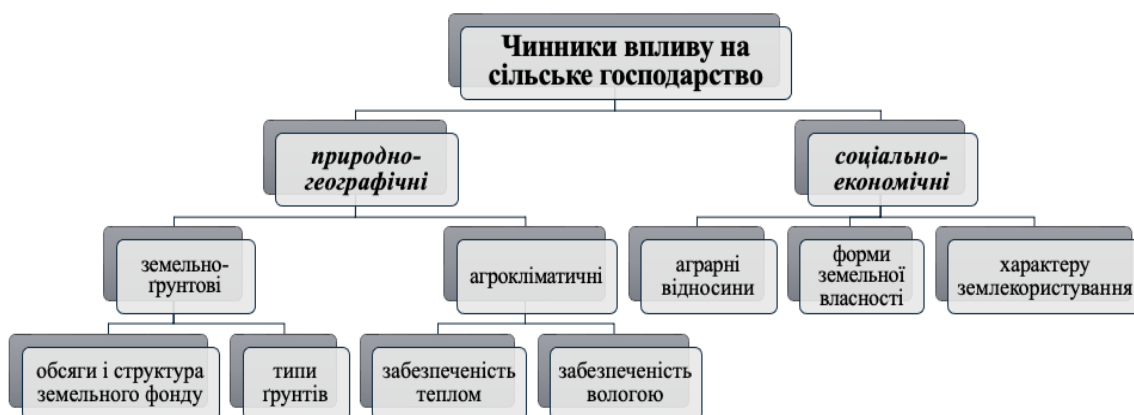

Рис. 1 . Чинники впливу на розвиток сільського господарства

- Що характеризує агрокліматичні чинники?

- Розгляньте карту «Кліматичні пояси світу» і скажіть, у якому напрямі відносно екватора змінюються кліматичні пояси? Чому? Які найхарактерніші для клімату компоненти мають на це вплив?

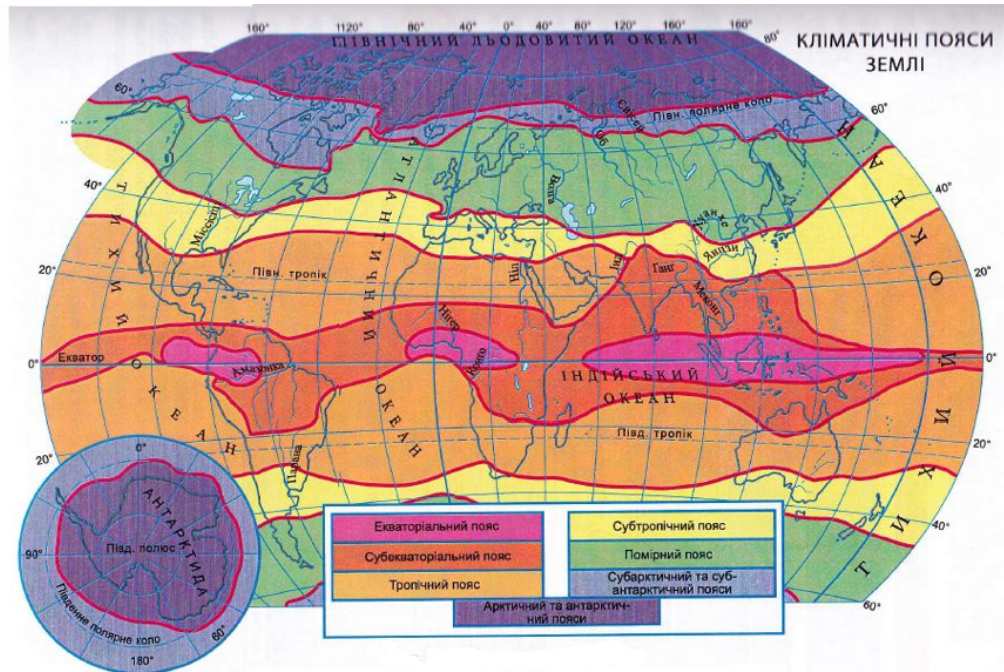

Рис.2. Карта «Кліматичні пояси світу»

[<https://edufuture.biz/images/3/3e/As116.jpg>]

- Розгляньте карту ґрунтів світу і скажіть, який спосіб простягання для них характерний?

Рис. 3. Карта «Ґрунти світу»

[https://naurok.com.ua/uploads/files/3232503/326275/361997_images/4.jpg]

- Оскільки ґрунти і клімат є безпосередньо найважливішими компонентами впливу на розміщення і розвиток сільського господарства, то зробіть Висновки щодо способу простягання сільськогосподарських зон у світі (*зональна спеціалізація*).

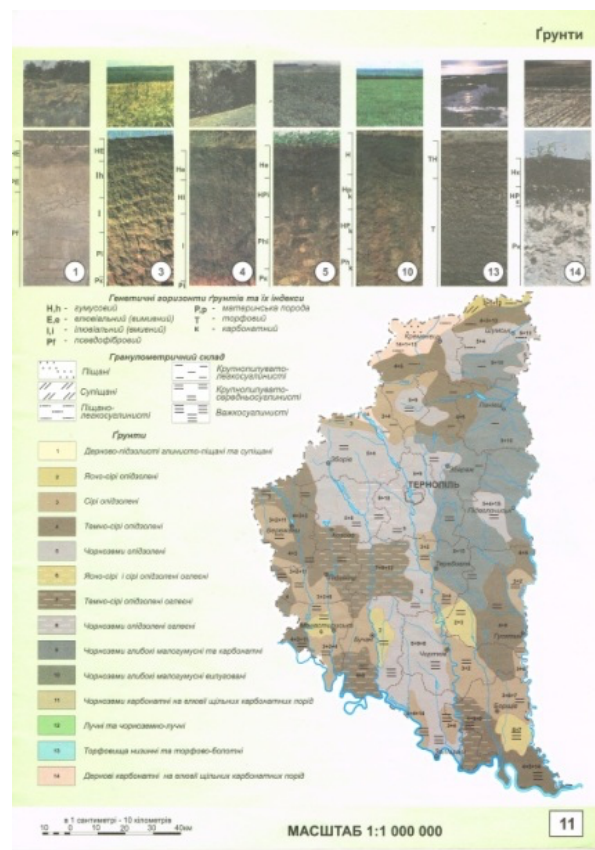
- Відповідно до агрокліматичних особливостей територій, розрізняють сільськогосподарські пояси світу, яким притаманні певні набори видів сільськогосподарського виробництва, насамперед рослинництва.

2. Самостійна робота з картами атласу «Тернопільська область» та гаджетами

- Користуючись картами «Клімат», «Ґрунти» атласу «Тернопільська область» [14] та Інтернет-джерелами схарактеризуйте природно-географічні чинники впливу на розвиток сільського господарства Бучацької територіальної громади та зробіть Висновки щодо можливостей його функціонування.

Кліматична карта Тернопільської області

Карта ґрунтів Тернопільської області

Рис. 4. Кліматична карта і карта ґрунтів Тернопільської області [51]

3. *Робота з текстом підручника*

- Прочитайте абз. 1 на с.62 і з'ясуйте, як впливають на розвиток сільського господарства соціально-економічні чинники.

4. *Презентація індивідуального дослідження (інформаційний проект) на тему «Соціально-економічні чинники впливу на розвиток сільського господарства Бучацької територіальної громади». (У процесі презентації учні заповнюють таблицю).*

Соціально-економічні чинники	Функціонування на території Бучацької територіальної громади
Аграрні відносини	
Форми земельної власності	
Характер землекористування	
Рівень розвитку агрокультури	
Аграрна політика	

5. *Розповідь-пояснення вчителя*

Земельні ресурси – землі, що систематично використовуються або придатні для використання з конкретною господарською метою. У складі земельних ресурсів вирішальну роль для аграрного виробництва відіграють кількість та якість сільськогосподарських угідь.

Сільськогосподарські угіддя – це земельні ділянки, які використовують для одержання сільськогосподарської продукції і містять ріллю, багаторічні насадження, сіножаті та пасовища. Серед сільськогосподарських угідь розрізняють: орні землі (ріллю) і багаторічні насадження, пасовища і сіножаті.

Забезпеченість людства земельними ресурсами визначає світовий земельний фонд, що становить 13,4 млрд га. Загалом у світі для сільського господарства використовують лише третину земель, решта зайняті лісами, поселеннями, промисловими і транспортними об'єктами, малопродуктивними і непродуктивними землями.

6. Аналіз карти атласу «Земельні ресурси світу».

- Розгляньте карту «Земельні ресурси світу» на с.8 атласу і назвіть регіони, в яких сільськогосподарські угіддя займають найбільші (найменші) площі.

- Розгляньте карту «Земельні ресурси України» на с.6 атласу і назвіть регіони України, в яких сільськогосподарські угіддя займають найбільші (найменші) площі.

7. Аналіз діаграм

- Зробіть аналіз діаграм (рис.5 «Структура земельного фонду») щодо структури земельного фонду та сільськогосподарських угідь світу, України й Бучацької територіальної громади.

- Скільки відсотків земельного фонду займають сільськогосподарські землі у світі? В Україні? У Бучацькій територіальній громаді? Порівняйте та зробіть висновки.

- Розгляньте рис.31 на с.62 підручника і назвіть країни, в яких орні землі займають значну частину їх території.

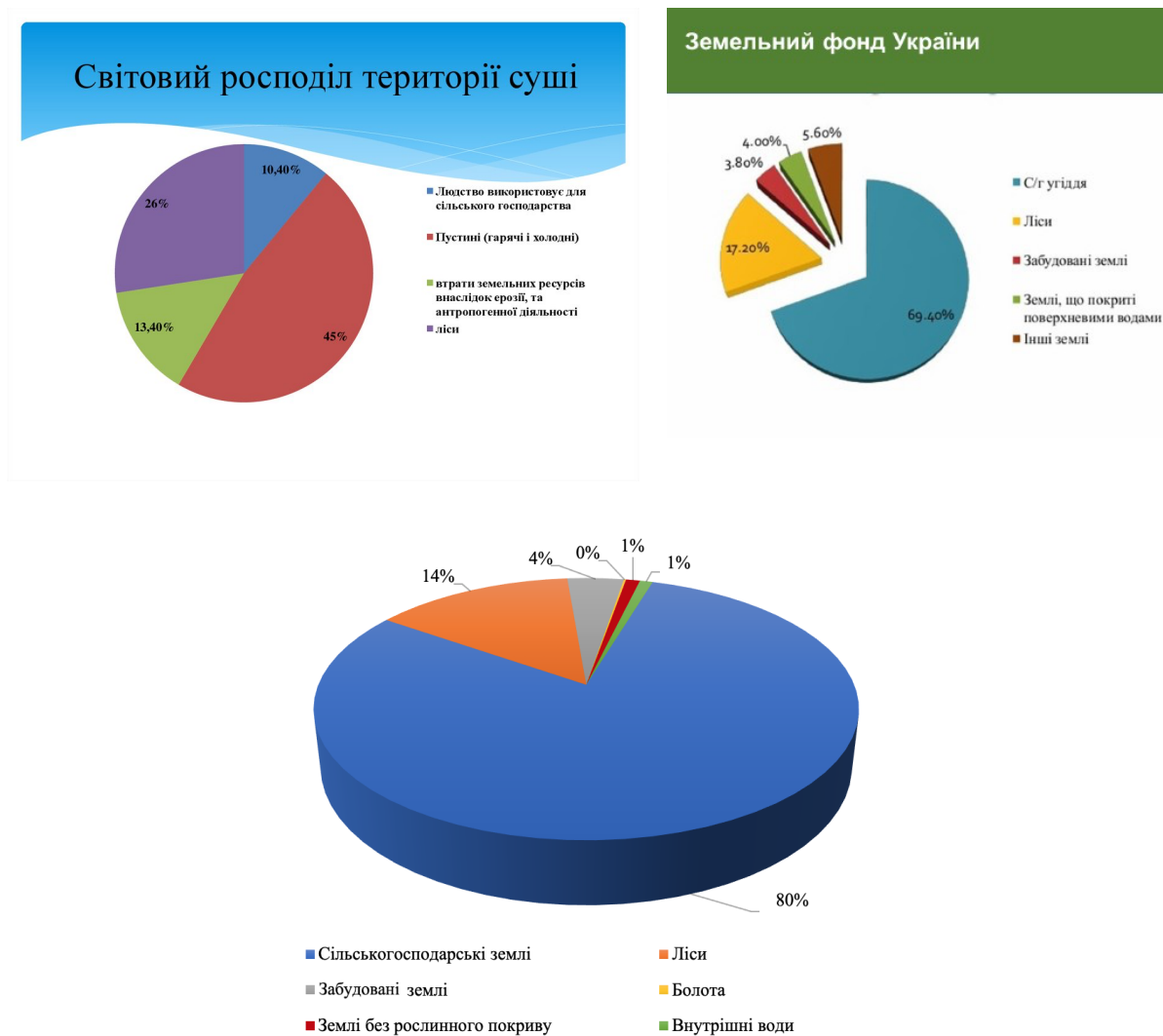
6. Географічна задача.

Землезабезпеченість – показник, що розраховують шляхом ділення площі земель (сільськогосподарських угідь або окремо ріллі) на кількість населення світу, країни (області).

Україна належить до найбільш землезабезпечених країн світу. Площа сільськогосподарських угідь на душу населення в середньому по Європі становить 0,43 га, в Україні – 0,87, площа ріллі в Європі та світі в середньому становить 0,24 га на душу населення, в Україні – 0,64 га.

- Знайдіть показник землезабезпеченості у Бучацькій територіальній громаді та порівняйте його з показниками світу та України. Зробіть висновки.

Задача. Площа сільськогосподарської землі у Бучацькій територіальній громаді займає – 41 780 га, а кількість населення становить – 38 181 осіб (станом на 2020р.). Який показник землезабезпеченості у Бучацькій територіальній громаді.

Структура земельного фонду Бучацької територіальної громади

Рис. 5. Структура земельного фонду

Розв'язування: $41780 \text{ га} : 38181 \text{ осіб} = 1,12 \text{ га/особу}$

Відповідь: $1,12 \text{ га/особу}$

V. Узагальнення і систематизація сформованих знань умінь і навичок

Репродуктивна бесіда

- Які головні чинники визначають розвиток сільського господарства світу?
- Де знаходяться регіони – головні «годувальники» планети?
- Як буде розвиватися сільське господарство у майбутньому?
- Чи можливий подальший розвиток сільського господарства у вашій місцевості?

VI. Повідомлення домашнього завдання

Опрацювати пункт 2.3 §11. Самостійне дослідження. «Які «кольорові» революції ознаменували розвиток світового сільського господарства?»

VII. Підсумок уроку. Рефлексія

1. Прийом «Роблю висновки»

Учні підбивають підсумки за кожним пунктом плану вивчення теми.

2. Рефлексія

- Чи хотіли б ви бути фермером? Твердження обґрунтуйте.

Оцінювання учнів. Виставлення вчителем оцінок.

Урок 14

Тема: Сільське господарство України. Структура сільськогосподарських угідь в Україні. Рослинництво.

Мета: Ознайомити учнів із структурою сільськогосподарських угідь в Україні; покомпонентною структурою і виробничими особливостями рослинництва; з'ясувати географію зернового господарства, технічних культур, картоплярства, овочівництва, плідівництва; встановити закономірності територіальної структури рослинництва України; ознайомити учнів з проблемами даної галузі. Розвивати пам'ять, увагу, уяву, логічне мислення, вміння працювати з підручником, з атласом, з контурними картами, вміти складати та аналізувати таблиці та схеми. Виховувати риси ефективного господарювання на землі.

Тип уроку: комбінований урок.

Засоби навчання: підручники (за ред. В. Бойко, І. Дітчук та ін.), карта сільського господарства України, атласи (видавництво «Картографія»), дидактичні матеріали (схеми, таблиці), гаджети, проектор.

Хід уроку

I. Організація класу до уроку

- перевірка наявності присутніх учнів;
- перевірка засобів навчання, які необхідні для роботи на уроці;

- психологічне налаштування учнів для роботи на уроці.

II. Перевірка засвоєних знань, умінь і навичок

Географічний диктант (повна відповідь 2 бали)

1. До природно-географічних чинників належить...
2. До соціально-економічних чинників відносять ...
3. Земельні ресурси – це....
4. Сільськогосподарські угіддя – це....
5. Землезабезпеченість – це ...
6. Найвища частка орних земель у таких природних зонах, як: ...

III. Повідомлення теми уроку. Постановка мети і завдань

Вступне слово вчителя.

- Сільське господарство – найдавніше і найпоширеніше заняття людей.

Знайдені археологами залишки культур найдавніших племен (Трипілля) свідчать про те, що на території України сільським господарством почали займатися приблизно 5000 років тому. Як розвивається цей вид економічної діяльності, від якого так багато залежить у житті людини і суспільства, у наш час ми розглянемо на сьогоднішньому уроці. Запишіть тему і план уроку: «Сільське господарство України. Структура сільськогосподарських угідь в Україні. Рослинництво».

План

1. Склад сільського господарства. Значення рослинництва. Його структура та особливості розвитку.
2. Структура сільськогосподарських угідь в Україні.
3. Розміщення в Україні виробництва зернових культур.
4. Розміщення в Україні виробництва технічних культур.
5. Картоплярство, овочівництво, баштанництво.
6. Виноградарство, садівництво, ягідництво.
7. Вирощування кормових культур.

IV. Формування та засвоєння нових знань, умінь і навичок

- У наш час сільське господарство належить до важливих галузей міжнародної спеціалізації нашої держави. В Україні рослинництво суттєво переважає тваринництво за вартістю продукції – 70 % проти 30 %.

1. Аналіз діаграми

- Користуючись діаграмою «Структура продукції сільського господарства. Продукція рослинництва» на с. 6 атласу, назвіть найпоширеніші культури, вирощування яких в Україні охоплює рослинництво та запишіть їх до схеми (рис.1).

зернові культури

?

?

?

?

?

?

?

Рис.1. Види рослинництва

(Зернові, технічні, кормові, картоплярство, овочівництво, садівництво і ягідництво, виноградарство).

- Яка спеціалізація рослинництва у вашому регіоні? Які сільськогосподарські рослини вирощують у вашій місцевості?

2. Робота з текстом підручника.

- Прочитайте абз. 2 на с.76 підручника і скажіть яку продукцію рослинництва Україна експортує.

3. Робота з позатекстовим матеріалом підручника

- Розгляньте рис. 54 на с.76 підручника і скажіть, скільки відсотків відносно загальної площі сільськогосподарських угідь в Україні займає рілля? Пасовища? Сіножаті? Багаторічні насадження?

Рис.2. Структура сільськогосподарських угідь в Україні (Рис. 54. С.76 підручника за ред. В.Бойко).

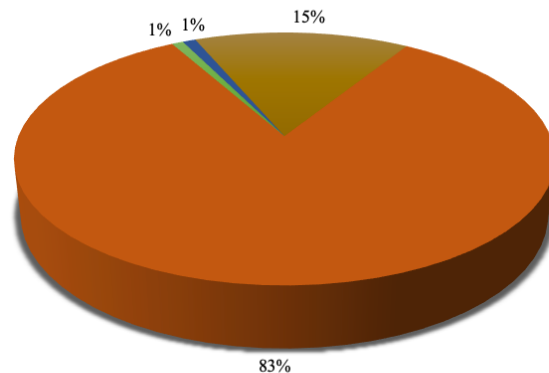

Рис.3. Структура сільськогосподарських угідь Буцацької територіальної громади

- Порівняйте статистичні дані структури сільськогосподарських угідь України (рис. 1) із структурою сільськогосподарських угідь Буцацької територіальної громади (рис. 2). Зробіть висновки.

4. Метод «Мозговий штурм» Для вирощування яких видів рослинництва, на вашу думку, природні умови і соціально-економічні чинники на території України та Буцацької територіальної громади найсприятливіші? (передбачувані припущення записуються на дошці. Після закінчення висловлювань відбувається обговорення та обґрунтування кожного з них).

5. Робота в малих групах.

- Користуючись текстом підручника с.78-82, картами атласу «Сільське господарство України», Інтернет-джерелами, роздатковим матеріалом, дослідіть та схарактеризуйте: а)значення, б)умови вирощування, в)географію поширення та г) обсяги виробництва: *група 1* – зернових культур; *група 2* – технічних культур; *група 3* – картоплі, овочів, баштанництва; *група 4* - садівництва і ягідництва, виноградарства; *група 5* – рослинництва у Буцацькій територіальній громаді.

- Дослідження представити у вигляді ментальної карти.

На уроці представник з кожної групи презентує перед класом складену учнями ментальну карту на аркуші паперу. Для ближчого ознайомлення із змістом та зовнішнім виглядом ментальних карт, їх поміщають на підготовлену виставку у кабінеті (перед вивченням теми «Тваринництво»).

V. Повідомлення домашнього завдання.

- Підготувати відповіді на запитання плану уроку. Для цього скористуйтеся текстом підручника (за ред. В. Бойко.) с.76-82, конспектом, який є у вашому зошиті, картами атласу. ***Випереджаюче завдання. Підготувати дослідницький індивідуальний проект*** «Розвиток тваринництва у Буцацькій територіальній громаді». Коротка інформація.

VI. Підсумок уроку

- Чи можуть на території України рости бавовник, банан, рис, цукрова тростина? Відповідь обґрунтуйте.

Оцінювання учнів за активну роботу на уроці.

Урок 15

Тема: Тваринництво України. Розвиток кормової бази тваринництва. Структура та розміщення тваринництва. Зональна спеціалізація сільського господарства України. Гірські та приміські сільськогосподарські райони.

Мета: розкрити сутність поняття «тваринництво», ознайомити з його значенням і структурою, з'ясувати вплив кормової бази на розвиток і розміщення тваринництва; схарактеризувати особливості зонального розміщення тваринництва в Україні, аналізуючи карти тваринництва; ознайомити з розвитком тваринництва у гірських та приміських районах України. Розкрити особливості сільського господарства свого регіону. Розвивати логічне мислення, уяву, вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, працювати з текстовим та позатекстовим матеріалом підручника, картами, аналізувати малюнки та ілюстрації; виховувати почуття колективізму та взаємодопомоги.

Тип уроку: комбінований

Засоби навчання: підручники (за ред. В. Бойко, І. Дітчук та ін.), карта сільського господарства України, атласи (видавництво «Картографія»), гаджети, проектор.

Хід уроку

I. Організація класу до уроку

II. Перевірка засвоєних знань, умінь і навичок

1. Тести (правильна відповідь оцінюється в 1 бал)

1. Галузь, яка займається вирощуванням культурних рослин та розведенням свійських тварин називається...

- а) харчова промисловість; б) АПК;
в) лісове господарство; г) сільське господарство.

2. У структурі сільськогосподарських угідь України найбільша питома вага належить:

- а) пасовищам; б) сіножатям; в) орним землям; г) лукам.

3. Яким культурам належить основна питома вага у структурі посівних площ України?

- а) технічним; б) олійним; в) зерновим; г) кормовим.

4. Основною зерновою культурою України є:

- а) ячмінь; б) жито; в) озима пшениця; г) кукурудза.

5. До зернових культур відноситься:

- а) кукурудза; б) гречка; в) квасоля; г) соняшник.

6. До круп'яних культур відноситься:

- а) пшениця; б) просо; в) горох; г) люпин.

7. До зернобобових культур відноситься:

- а) овес; б) рис; в) квасоля; г) тмин.

8. До технічних культур відноситься:

- а) жито; б) гречка; в) льон; г) вика.

9. Баштанні культури вирощують на:

- а) заході; б) півночі; в) сході; г) півдні.

10.Ефіроолійні культури вирощують:

а) на Поліссі; б) у Закарпатті; в) у Криму; г) у степу.

11.Льон довгунець вирощують:

а) на Поліссі; б) у Закарпатті; в) у Криму; г) у Приазов'ї.

12.Картоплярство найпоширеніше:

а) у степу; б) у Причорномор'ї; в) на Закарпатті; г) на Поліссі.

III. Повідомлення теми. Постановка мети і завдань

1. Вступне слово вчителя

- Сьогодні на уроці ми ознайомимося з видом сільськогосподарської діяльності, яка дає цінні висококалорійні продукти харчування, а саме: молоко, сир, м'ясо, яйця, мед. Крім цього, дає сировину для легкої та харчової промисловості (шкіру, вовну, шовк). При цьому вона використовує кормові культури польового та лучно-пасовищного виробництва, відходи від харчової промисловості та харчування людей, комбікорми. Який це вид діяльності, на вашу думку?

Запишіть у зошити. Тема: «Тваринництво України»

План

1. Розвиток кормової бази тваринництва.
2. Структура та розміщення тваринництва.
3. Зональна спеціалізація сільського господарства України.
4. Гірські та приміські сільськогосподарські райони.
5. Сільське господарство у своєму регіоні.

IV. Формування і засвоєння нових знань, умінь і навичок

1. Евристична бесіда

- Що домінує за вартістю продукції в сільському господарстві України: рослинництво чи тваринництво?
- Пригадайте з курсу біології, які тварини відносяться до свійських?
- Які з них використовуються у домашньому господарстві? Для чого?
- Яку продукцію тваринництва ви використовуєте у харчуванні?

- Яке значення має вживання продукції тваринництва для здоров'я людини?

- У яких виробництвах промисловості використовується продукція тваринництва?

- Отже, чи можемо ми обійтися без продукції тваринництва?

2. *Аналіз схеми*

- Розгляньте рис.1. і скажіть, від чого залежить розвиток і спеціалізація тваринництва?

КОРМОВА БАЗА						
Рослинного походження				Комбіновані корми	Відходи підприємств харчової промисловості	Відходи Громадського харчування
концентровані	соковиті	грубі	зелені	це суміш, збалансована за вмістом поживних і мінеральних речовин, вітамінів	жом	
комбікорми	силос	сіно	сіяні трави		м'яса	
висівки	коренеплоди	сінаж	трави природних лук		сироватка	
макуха	бульбоплоди	солома				
зерно фуражне	баштанні культури	полова				
шроти						

Рис.1. Кормова база тваринництва

[https://naurok.com.ua/uploads/files/596196/303608/330527_images/2.jpg]

Рис. 2. Структура тваринництва України

- Які види кормів використовують для відгодівлі тварин?

3. *Аналіз опорної схеми рис. 2 «Тваринництво»*

- На які види поділяється тваринництво?
- Які напрями тваринництва характерні для кожного з них?

4. *Метод «Акваріум»*

(Клас поділяється на 6 груп, кожній з яких вказується назву окремого виду тваринництва для дослідження, обговорення в групі і вибір представника з групи для представлення результатів і захист позиції групи. Доцільно підготувати 5-6 слайдів презентації).

- Користуючись текстом підручника на с.83-85, картами «Сільське господарство України» атласу, опорною схемою, статистичними довідниками, Інтернет-джерелами та ін. джерелами інформації, з'ясуйте особливості розвитку виду тваринництва і встановіть, чи перспективно його розвивати на сьогоднішній день в Україні.

1 група – скотарство; 2 група – свинарство; 3 група – птахівництво. група; 4 – вівчарство.

(Для обговорення питання дається 5-7 хвилин, після чого представник кожної групи розкриває проблему і відстоює позицію групи.). Таким чином характеризуються найпоширеніші в Україні види тваринництва, а решта – на самостійне опрацювання.

5. *Випереджаюче завдання. Дослідницький проект «Розвиток тваринництва у Бучацькій територіальній громаді». Коротка інформація з використанням слайдів презентації.*

*«Тваринництво у Бучацькій територіальній громаді менше розвинуте, ніж рослинництво. Однак, функціонує як у приватному секторі (домогосподарства населення), так і на фермерських підприємствах. Воно представлене такими видами, як: **молочне та м'ясне скотарство:** розведення великої рогатої худоби; **свинарство;** **птахівництво:** розведення курей, качок, гусей та індиків; **бджільництво:** виробництво меду та продуктів бджільництва; **конярство.***

Розведення великої рогатої худоби, насамперед, молочне скотарство є важливою складовою як для забезпечення власних потреб, так і для реалізації продукції. Утримують корів для виробництва молока як в особистих селянських господарствах, так і на молочнотоварних фермах.

Велика рогата худоба (ВРХ) на фермах розводиться в таких населених пунктах, що входять до Бучацької територіальної громади: Нові Петликівці, Космирин, Осівці

У селі Пишківці, м. Бучач (підприємство «Захід Агропродукт») Бучацької територіальної громади займаються розведенням свиней на фермі.

Розведення свиней також є поширеним у присадибних господарствах в багатьох інших селах громади, але вищевказані населені пункти відомі наявністю саме фермерських господарств, що спеціалізуються на цій галузі.

У селі Переволока займаються розведення коней. Саме тут доглядають за кіньми, які беруть участь у всеукраїнських та міжнародних змаганнях.

Окрім розведення великої рогатої худоби, свиней та коней, у Бучацькій громаді розвинені й інші види тваринництва: птахівництво, бджільництво, кролівництво, рибництво.

*Найпоширеніші види **птахівництва** в громаді – це вирощування курей як для отримання яєць, так і на м'ясо, гусей, качок, індиків. Цей вид тваринництва притаманний в основному приватним домогосподарствам. Крім цього птахівництвом займається ВАТ «Птахофабрика «Бучацька».*

***Бджільництво** розвиненою завдяки різноманітній рослинності в межах Бучацької територіальної громади, зокрема наявним медоносним культурам. Наприклад, у селі Старі Петликівці діє відома пасіка Михальських, яка виробляє натуральний мед. Бджолярі також збирають пилок, віск та прополіс.*

Розведення кіз і овець також є поширеним явищем у приватних домогосподарствах, де кіз розводять для отримання молока, а овець – для м'яса та вовни.

Окрім цього, у місті Бучач працює крафтова сироварня «Семеро Козенят» з власною фермою, де утримують кіз. Це підприємство є яскравим прикладом

розвитку козівництва в громаді, що орієнтоване на виробництво крафтової продукції. А також розведенням овець, кіз і коней займається підприємство ТОВ «Мустанг і Ко». Воно розташоване в селі Язловець.

Для отримання дієтичного м'яса у приватних домогосподарствах є поширеним **кролівництво**.

Завдяки наявності річок і ставків у громаді частково розвинене рибництво.

Таким чином, усі види тваринництва, як і основні (ВРХ, свинарство), так і допоміжні є важливою складовою економіки громади, забезпечуючи потреби місцевого населення та сприяючи розвитку сільської місцевості».

- Поміркуйте, чому саме такі його напрями тваринництва найбільш розвинені у вашій місцевості?

V. Узагальнення і систематизація сформованих знань умінь і навичок

- Під впливом переважно природних чинників на території України склалася зональна спеціалізація сільського господарства. Відповідно до агрокліматичних і ґрунтово-земельних умов в Україні розрізняють три сільськогосподарські зони: поліську, лісостепову, степову та два гірські райони. Також сформувалися позазональні приміські території (див. рис.3).

- Ми ознайомлені вже з природними чинниками, які впливають на розвиток рослинництва й тваринництва України, вивчили структуру та географію цих виробництв. А зараз, узагальнюючи та систематизуючи свої знання та картографічні вміння, визначимо сільськогосподарську спеціалізацію цих зон, гірських районів та приміських територій.

- Користуючись легендою «Спеціалізація сільського господарства» карти атласу «Сільське господарство України» на с.6, скажіть:

а) на вирощенні яких сільськогосподарських рослин спеціалізується землеробство на півночі України у поліській зоні?

б) які види тваринництва тут розвинені? Що цьому сприяло?

в) користуючись умовними позначеннями карти, назвіть центри виробництва засобів виробництва у цьому регіоні;

Рис.3. Зональна спеціалізація сільського господарства України

[<https://fs04.vseosvita.ua/0400m4py-9993-1200x630.png>]

г) користуючись умовними позначеннями карти, назвіть центри переробки сільськогосподарської сировини на території зони.

(Аналогічні завдання і запитання для лісостепової, степової зон та гірських районів).

- Як на вашу думку, чому вважають, що форма територіальної організації сільського господарства у приміських сільськогосподарських районах, що формуються навколо великих міст і в агломераціях є специфічною? У чому полягає ця специфіка? (Вона спрямована на задоволення потреб населення в мало транспортабельній продукції: свіже молоко і вироби з нього (сир, сметана), свіжі овочі, плоди та ягоди).

6. Проблемне запитання

- Ще декілька десятиліть тому курятину вважали делікатесним м'ясом, а коштувало воно дорожче за яловичину або свинину. Зараз курятина стала одним із найпоживаніших видів м'яса, а ціна на неї значно нижча, ніж на інші види м'яса. Чому? Чим це можна пояснити?

VI. Повідомлення домашнього завдання

1. Підготуватися до презентації дослідницького проекту «Сільське господарство Бучацької територіальної громади».

2. Самостійно опрацювати тему «Сільське господарство світу». Прочитати §12-13. Переглянути відео урок за покликом <https://www.youtube.com/watch?v=T194fZYr-H0>, презентацію за покликом <https://vseosvita.ua/library/prezentatsiia-z-heohrafi-9-klas-silске-hospodarstvo-svitu-599693.html>

VII. Підсумок уроку. Рефлексія «Ланцюжок думок»

- *Мені цікаво (не цікаво) було на уроці, тому що.....*

Оцінювання учнів. Виставлення вчителем оцінок.

Урок 16

Конспект уроку (за технологією «Перевернуте навчання»)

Тема: Сільське господарство у своєму регіоні. Сільське господарство світу. Географія основних зернових і технічних культур та виробництва продукції тваринництва. Зональність світового сільського господарства. Найбільші країни-виробники та країни-експортери сільськогосподарської продукції. Практична робота № 3.

Мета: Систематизувати та узагальнити знання учнів про структуру, чинники впливу на розміщення, міжнародний поділ та інтеграцію праці, типи та проблеми сільського господарства світу, з'ясувати місце України у світовому господарстві через активну взаємодію на уроці. Розвивати навички самостійного пошуку інформації, аналізу, критичного мислення, вміння працювати в команді та презентувати результати своєї роботи. Виховувати відповідальне ставлення до раціонального використання ресурсів планети, розуміння глобальних проблем людства (продовольча безпека).

Тип уроку: засвоєння нових знань (практико-орієнтований).

Засоби навчання: політична карта світу, атласи, підручник, роздаткові матеріали (кейси), доступ до Інтернету (за можливості), мультимедійний проектор.

Хід уроку

I. Організація класу до уроку

II. Повідомлення теми. Постановка мети і завдань

2. Вступне слово вчителя

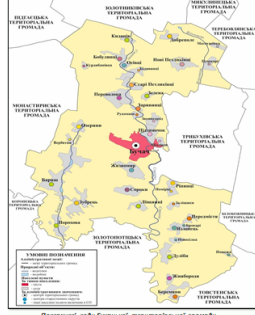
Сьогоднішній урок незвичний. Ви упродовж двох тижнів самостійно працювали над проектом «Сільське господарство Буцацької територіальної громади» і сьогодні розкриєте результати свого дослідження. А на попередньому уроці ви отримали завдання різного типу для самостійного вивчення теми «Сільське господарство світу». Ви вже знаєте теорію. Сьогодні наше завдання – застосувати ці знання на практиці. Ми перетворимося на аналітиків аграрного сектору і спробуємо вирішити конкретні географічні задачі, пов'язані з виробництвом продовольства у світі».

III. Застосування засвоєних знань, умінь і навичок.

1. Презентація дослідження проекту на тему «Сільське господарство Буцацької територіальної громади».

(Послідовність результатів дослідження учнів коротко викладено у слайдах презентації. Грунтовна інформація до кожного слайду висвітлена у Розділі 2 «Сучасний стан сільського господарства Буцацької територіальної громади. Проблеми та перспективи».)

Слайд 1. Презентація до дослідницького проекту на тему: «Сільське господарство Буцацької територіальної громади» Сільське господарство є основою нашого існування, забезпечуючи нас їжею, одягом та сировиною. Воно також є значним фактором економічного розвитку.	Слайд 2. Загальна характеристика Буцацької територіальної громади 1 Створена 15.12.2020 р. Розташована у західній частині Чортківського району Тернопільської області. 2 У підпорядкуванні 22 старостинських округів, які, в основному, утворилися на базі старих міської та сільських рад 3 Площа території громади — 531,2 км². 4 Населення — 38 181 осіб (станом на 2020 р.).
Слайд 3.	Слайд 4.

Природно-географічні чинники розвитку сільського господарства

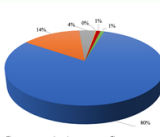
- Клімат**
помірно-континентальний тип клімату
- Ґрунти**
чорноземні опідзолені, темно-сірі та ясно-сірі опідзолені ґрунти, ясно-сірі лісові
- Поверхні води**
р. Стрипа з притокою р. Висловиця та р. Баринь, ставки
- Рельєф**
розширено в західній частині Подільською височиною, для якої характерною є рівнинна поверхня

Плановий масштаб: 1:100 000

Соціально-економічні чинники розвитку сільського господарства

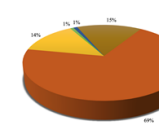
- Зайнятість значної частини сільського населення в аграрному виробництві
- Рівень забезпечення кваліфікованими трудовими ресурсами
- Найвищі фахові заклади освіти
- Найвищі населення, яке є споживачем продукції сільськогосподарської діяльності
- Суто аграрний профіль
- Місцеві влади спонукає до залучення інвестицій
- Густина мережі та якість шляхів сполучення
- Державне регулювання землекористування

Слайд 5.

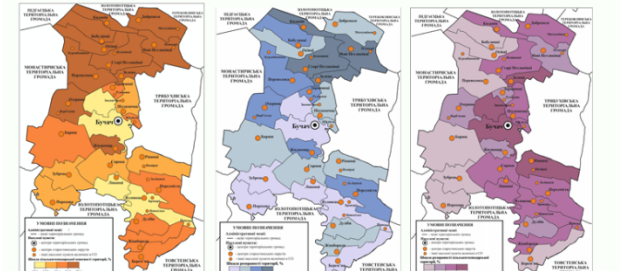
Характеристика сільськогосподарських земель громади

Земельні ресурси є основним природним багатством Бучацької територіальної громади.

Структура сільськогосподарського угіддя Бучацької територіальної громади

Слайд 6.

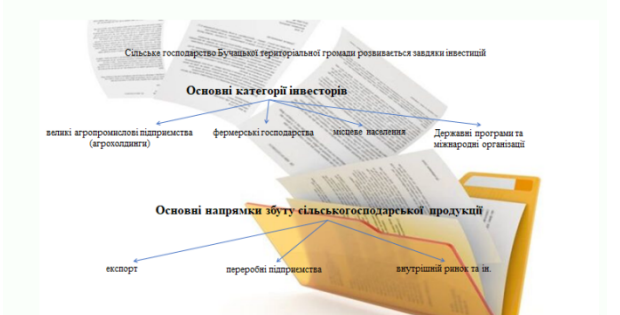
Слайд 7.

Основні види сільськогосподарської діяльності Бучацької територіальної громади

- Рослинництво**
Вирощування сільськогосподарських культур – зернових (пшениця, кукурудза, ячмінь, жито), технічних (сирчовий буряк, ріпак, соя, соняшник), бобових (соя), овочів, фруктів, ягід, садівництво
- Тваринництво**
Розведення великої рогатої худоби, коней, овець, птиці, бджільництво, хробрівництво
- Обробка ґрунту**
Підготовка землі для вирощування рослин, включаючи оранку, боронування, укосрення.
- Зберігання та переробка**
Зберігання та обробка продукції сільськогосподарського господарства для забезпечення її якості та довготривалого використання.

Слайд 8.

Основні категорії інвесторів

- великі агропромислові підприємства (агрохолінги)
- фермерські господарства
- індивідуальні підприємці
- Державні програми та міжнародні організації

Основні напрями збуту сільськогосподарської продукції

- експорт
- переробні підприємства
- внутрішній ринок та ін.

Слайд 9.

Проблеми розвитку сільського господарства Бучацької територіальної громади

- площина ерозії на схилах
- зміщення кислотності ґрунту
- деградація ґрунтового покриву та зниження його родючості
- збудження баластних речовин
- відсутність фінансування
- недостатня кваліфікація кадрів, відтік молоді
- низький рівень зарплати та ін.

Перспективи розвитку сільського господарства Бучацької територіальної громади

- вирощування органічної продукції, шини, кукурудза
- об'єднання дрібних виробників у сільськогосподарські кооперативи
- залучення інвестицій, пропонування сприятливих умов
- розвиток переробної промисловості
- розвиток сільськогосподарського туризму
- впровадження різних технологій, оцінки та контролювання водних і ґрунтових ресурсів

Слайд 10.

Висновки та рекомендації

Сільське господарство Бучацької територіальної є важливою галуззю, що потребує уваги та інвестицій. Необхідно впроваджувати інновації, розвивати екологічно чисті методи, покращувати продовольчу безпеку та сприяти сталому розвитку.

Використані джерела:

- Бучацька міська рада. Територіальна громада: офіційний сайт. URL: <https://bucha.nashnauk.gov.ua> (дата звернення 11.01.2023).
- Виробництво сільськогосподарських культур у 2020 році: статистичний бюлетень. Тернопіль: Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2021. 87 с.
- Заболотний Б. В., Гавриш Б. В. Сільське господарство. Географія Тернопільської області: монографія. В 2-х т. Т. 2. Населення. Господарство. Тернопіль: Осман Ю. В., 2020. С. 90-153.

Рис. 1. Презентація дослідження проекту на тему «Сільське господарство Бучацької територіальної громади».

2. Застосування знань самостійного вивчення теми «Сільське господарство світу» за рекомендаціями вчителя на попередньому уроці.

Робота в малих групах (Кейс-метод). Клас об'єднується у 3 групи. Кожна група отримує свій «кейс» (практичне завдання). *(Час на роботу в групах: 10 хв; час на презентації груп: 5 хв)*

Кейс 1: «Продовольча проблема Африки»

Завдання: Користуючись картами «Сільське господарство світу» навчального атласу, Інтернет-джерелами, проаналізуйте сільське господарство Африки та статистичні дані про голод на цьому континенті. Назвіть причини голоду. Запропонуйте 3-4 шляхи вирішення продовольчої проблеми в регіоні, враховуючи природні умови та низький рівень розвитку технологій.

Очікуваний результат: Пропозиції учнів *(наприклад: розвиток іригації, впровадження нових сортів, міжнародна допомога, зміна аграрних відносин).*

Кейс 2: «Агробізнес США»

Завдання: Використовуючи карти навчального атласу, опорні знання про розвинені країни, Інтернет-джерела, схарактеризуйте основні риси сільського господарства США. Поясніть, чому воно є високопродуктивним і товарним.

Очікуваний результат: *інтенсивний шлях розвитку, наявність великих ферм, високий рівень механізації, глибоке використання науки, новітні технології, експорту продукції.*

Кейс 3: «Спеціалізація країн Латинської Америки»

Завдання: Визначте основні монокультурні країни регіону (наприклад, Бразилія – кава, Аргентина – пшениця/м'ясо, Куба – цукрова тростина). Поясніть причини такої спеціалізації та її позитивні і негативні сторони.

Очікуваний результат: *наприклад, визначення залежності економіки від однієї культури, але високої ефективності виробництва цієї культури.*

Обговорення результатів роботи груп.

Запитання до класу:

- Які основні відмінності між сільським господарством розвинених країн та країн, що розвиваються?

- Чи може світове сільське господарство прогодувати зростаюче населення Землі?

3. Практична робота 3. «Визначення основних зернових і технічних культур, які вирощують у помірному, субтропічному й тропічному кліматичних поясах та обґрунтування установлених відмінностей» (завдання у зошиті для практичних робіт) [6].

IV. Повідомлення домашнього завдання

Завдання на вибір (диференційоване):

- *Творче:* Написати есе на тему: «Майбутнє сільського господарства: чи переможе вертикальне фермерство?»
- *Практичне:* Підготувати короткий прогноз розвитку сільського господарства України на найближчі 10 років.
- *Практичне:* Підготувати короткий прогноз розвитку сільського господарства Бучацької територіальної громади на найближчі 10 років.

V. Підсумок уроку

Оцінювання активності учнів під час роботи на уроці.

Проаналізувавши навчальну програму, підручники та методичні посібники з курсу «Географія. Україна і світове господарство. 9 клас», можна сказати, що його зміст включає достатньо широке коло тем для використання краєзнавчого матеріалу. Це сприятиме осмисленому засвоєнню предметних знань і вмінь та формуванню в учнів/учениць на їх основі географічних компетентностей.

Оскільки дев'ятикласники тільки починають у цьому курсі вивчати економічну і соціальну географію, то в процесі формування нових понять, встановлення причинно-наслідкових, функціональних, просторових зв'язків, певних закономірностей у розвитку господарства краєзнавчий принцип навчання є досить доречним.

За чинною навчальною програмою з географії тема «Сільське господарство» вивчається у 9 класі впродовж п'яти уроків у розділі II.

Первинний сектор господарювання.

Розроблені нами конспекти уроків для вивчення кожної з цих тем дали можливість показати форми, методи і прийоми дослідження краєзнавчого матеріалу та шляхи використання його під час уроків. А також довести, що краєзнавчий принцип навчання на уроках географії під час вивчення теми «Сільське господарство» сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів.

Дуже часто, в основному для учнів сільської місцевості, вивчення цієї теми базується на спостереженнях реальної дійсності, а не на «словесних схемах», тому й безпосередньо впливає на виховання патріотичних почуттів і любові до рідного краю.

ВИСНОВКИ

Аналіз змісту державних документів, а саме: Концепції Нової української школи, Законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), Державної програми розвитку краєзнавства до 2025 року, модельної навчальної програми з географії, дає можливість стверджувати, що на сьогоднішній день актуальним є визначення нових наукових і методичних підходів до застосування в освітньому процесі краєзнавчого матеріалу, з метою формування ключових і предметних компетентностей учнів/учениць та реалізації принципів неперервності, доступності, відкритості, гуманістичної спрямованості.

Окремі аспекти географічного краєзнавства стали предметом дослідження значної кількості вітчизняних вчених, серед яких: Я. Жупанський, Ф. Заставний, О. Заставецька, І. Ковальчук, М. Костиця, В. Корнєєв, Л. Круглик, В. Круль, А. Сиротенко, Є. Шипович, П. Шищенко, М. Янко та інші. Опрацювавши їх наукові статті, ми з'ясували сутність основних понять, які широко впровадженні в освітній процес з географії, а саме: «краєзнавство», «краєзнавчий підхід», «краєзнавчий принцип», «географічне краєзнавство», а також осмислили, що через краєзнавство географічна освіта набуває практичного змісту, життєвої значущості й емоційної глибини, а краєзнавчий підхід чи принцип є найбільш ефективним засобом активізації пізнавального інтересу учнів/учениць.

Доцільно зауважити, що краєзнавчий підхід – це самостійний напрям всебічного наукового вивчення конкретної території (краю), як основного предмету комплексного дослідження, з метою збору та узагальнення краєзнавчого матеріалу щодо пізнання її природи, історії, культури, економіки та інших аспектів вивчення, а краєзнавчий принцип – це методичний підхід, яким слід керуватися у процесі вивчення географії, оскільки він передбачає використання краєзнавчих результатів досліджень в освітньому процесі. При цьому роблячи навчання більш наочним та зрозумілим.

Краєзнавча робота здійснюється планомірно і організовано. Традиційно вона поділяється на класну і позакласну. Різні форми позакласної роботи, а саме:

робота з краєзнавчою літературою, матеріалами архівів, музеїв, бібліотек, електронне листування, збір спогадів, фотографування, підготовка письмових краєзнавчих робіт, заняття гуртків, товариств, клубів, лекторіїв, проведення екскурсій, походів, експедицій, тематичних вечорів, конференцій тощо дає можливість зібрати краєзнавчий матеріал та використати його для осмисленого засвоєння змісту тем на уроках географії.

Кожна форма краєзнавчої роботи вимагає, насамперед, методів, які класифікуються за характером пізнавальної діяльності: інформаційно-рецептивний, репродуктивний, метод проблемного викладу навчального матеріалу, частково-пошуковий або евристичний, дослідницький. Однак, ключову роль у дослідженні рідного краю відіграють практичні методи краєзнавства, такі як польові спостереження, робота з картами, анкетування, складання ментальних мап, цифрових презентацій та власних дослідницьких проєктів. Ці методи гнучкі, відкриті, здатні до оновлення, легко поєднуються з цифровими технологіями та новітніми підходами до навчання. Вони дозволяють перетворити освітній процес на простір співтворчості вчителя й учня. При цьому навчальний процес з географії перестає бути одноманітним і репродуктивним. Він перетворюється на простір пошуку, відкриття, здивування й особистісного зростання.

Розуміння нами сутності понять: «земля», «ґрунт», «родючість», «землі сільськогосподарського призначення», «сільськогосподарські угіддя», «землекористування», «сільське господарство» та ін.. дало можливість за допомогою різних методів осмислено дослідити сільськогосподарську діяльність Бучацької територіальної громади, і на основі цього змісту розкрити способи реалізації краєзнавчого матеріалу під час вивчення теми «Сільське господарство» в курсі «Географія. Україна і світове господарство», 9 клас .

У процесі дослідницької діяльності з'ясовано, що Бучацька територіальна громада створена 15.12.2020 р. Вона розташована у західній частині Чортківського району Тернопільської області. До її складу увійшли 24 місцеві

(сільські, селищні та міські) ради із загальною площею 523,3 км². У своєму підпорядкуванні територіальна громада містить 22 старостинських округи.

У межах Бучацької територіальної громади для інтенсивного розвитку сільського господарства сприятливі природні умови (рівнинний рельєф, родючі ґрунти, достатнє забезпечення водою, агрокліматичні умови) та соціально-економічні чинники.

Основу трудових ресурсів, якими громада забезпечена на належному рівні, складає сільське населення. Функціонування фахового закладу освіти на території громади сприяє забезпеченню кваліфікованими кадрами.

Основним природним багатством Бучацької територіальної громади є земельні ресурси. Проаналізувавши картографічні й статистичні дані ми побачили, що територія Бучацької територіальної громади освоєна нерівномірно, проте достатньо розорана.

Сільське господарство Бучацької територіальної громади є одним з ключових секторів її економіки. Воно має змішаний характер, поєднуючи як рослинництво, так і тваринництво. Домінуючу роль відіграє рослинництво – вирощування основних зернових культур, технічних, овочевих та плодових. Тваринництво представлене такими видами, як: молочне та м'ясне скотарство: розведення великої рогатої худоби; свинарство; птахівництво: розведення курей, качок, гусей та індиків; бджільництво: виробництво меду та продуктів бджільництва; конярство.

Нами виділено декілька основних категорій інвесторів, які активно працюють у регіоні: *великі агропромислові підприємства (агрохолдинги), фермерські господарства, місцеве населення, Державні програми та міжнародні організації.*

Серед основних напрямків збуту сільськогосподарська продукція Бучацької територіальної громади є: *експорт, переробні підприємства, внутрішній ринок та інші канали.* Сільськогосподарська діяльність громади стикається з рядом проблем, однак є значні перспективи її розвитку.

Проаналізувавши навчальну програму, підручники та методичні посібники з курсу «Географія. Україна і світове господарство», 9 клас, можна стверджувати, що його зміст потребує використання достатньо широкого кола краєзнавчого матеріалу для формування географічних компетентностей.

Розроблені нами конспекти уроків для вивчення тема «Сільське господарство», яка за чинною навчальною програмою з географії вивчається у 9 класі впродовж п'яти уроків у розділі II. Первинний сектор господарювання, дали можливість показати форми, методи, прийоми, технології дослідження краєзнавчого матеріалу та шляхи його використання під час освітнього процесу. А також довести, що краєзнавчий принцип навчання на уроках географії сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів і осмисленому засвоєнню географічного змісту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бенедюк В. В. Технології застосування краєзнавчого принципу при вивченні географії у 6 класі // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / [редкол.: Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя: КПУ, 2015. Вип. 41 (94). С. 407-414.
2. Бенедюк В. В. Краєзнавчий принцип у процесі формування географічних компетентностей учнів. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Географічні науки». Луцьк, 2020. № 1 (405). С. 21-5.
3. Брінджак Н. І., Заблоцький Б. В. Сільськогосподарське землекористування у Чортківському районі Тернопільської області: сучасний стан, проблеми, перспективи // Професор Ольга Заставецька - вчена, педагог, організатор географічної науки (до 70-ої річниці від дня народження вченої) : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 квітня 2023 року, м. Тернопіль). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 114-119.
4. Бучацька міська рада. Територіальна громада: офіційний сайт. URL: <https://buchachmiskrada.gov.ua> (дата звернення 11.10.2025).
5. Бучацька міська територіальна громада. Вікіпедія . URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
6. Варакута О. Географія. Україна і світове господарство : зошит для практичних робіт. 9 клас / О. Варакута, Є. Швець. Тернопіль : Підручники і посібники, 2024. 24 с.
7. Варакута О. Календарно-тематичне планування. Географія. 6-11 класи (рівень стандарту, академічний рівень). Тернопіль : Підручники і посібники, 2025. 160 с.
8. Варакута О. Методика навчання географії (Курс лекцій): Навчальний посібник. Переробл. і доповн. / Варакута О.М. Тернопіль: ТНПУ , 2021. 184 с.
9. Варакута О. Реалізація краєзнавчого принципу засобами навчальних екскурсій з географії / О. М. Варакута, Б. Б. Гавришок // Підготовка майбутніх

учителів фізики, хімії, біології та природничих наук у контексті вимог Нової української школи : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (26-27 травня 2022 р., м. Тернопіль). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 156-160.

10. Варакута О. Туристично-краєзнавча робота в школі як засіб формування географічних компетентностей учнів / О. Варакута, Б. Гавришок // Суспільство і природа: від минулого до майбуття (до 100-річчя від дня народження Миколи Чайковського) : матеріали наукової конференції (м. Тернопіль, 6 вересні 2022 р.). Тернопіль : Тернопільський обласний краєзнавчий музей, 2022. С. 80-84.

11. Варакута О. Формування дослідницької компетентності учнів у процесі вивчення географії/ Міждисциплінарні інтеграційні процеси у системі географічної, туризмологічної та екологічної науки: матеріали II-ї міжнародної науковопрактичної конференції (м. Тернопіль, 15 жовтня 2020 р.). Тернопіль: Вектор, 2020. С. 349-357.

12. Виробництво сільськогосподарських культур у 2020 році: статистичний бюлетень. Тернопіль: Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2021. 87 с.

13. Географія. Україна і світове господарство: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів (авт. Бойко В. М., Дітчук І. Л., Гринюк Т.А., Смаль І.В., Харенко І.М.) вид. «Підручники і посібники», 2017.

14. Географія. Україна і світове господарство. 9 клас. Географічний атлас. Київ: Картографія, 2021. 24 с.

15. Грицку В. С., Іримеску В. К. Втілення краєзнавчого принципу навчання на уроках географії (на прикладі Корчівецької середньої школи Глибоцького району). Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. Вип.762-763. С. 141-144.

16. Гулик С., Гавришок Б. Ґрунтовий покрив. Земельні ресурси. Географія Тернопільської області: монографія. В 2-х т. Т.1. Природні умови і ресурси. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2020. С. 266-285.

17. Дем'янчук П. Рельєф. Геоморфологічна будова. Географія Тернопільської області: монографія. В 2-х т. Т.1. Природні умови і ресурси. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2020. С. 161-201.
18. Державна програма розвитку краєзнавства до 2025 року. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_1/2.pdf%20.
19. Довідка з державної статистичної звітності про наявність земель та розподіл їх за власниками земель, землекористувачами, угіддями (за даними форми 6-зем). Тернопільська область. Бучацький район. Тернопіль: Головне управління Держземагентства Тернопільської області, 2016.
20. Заблоцький Б. В., Гавришок Б. Б. Сільське господарство. Географія Тернопільської області: монографія. В 2-х т. Т.2. Населення. Господарство. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2020. С. 90-153.
21. Заблоцький Б. Проблеми обліку кількості земель територіальних громад Тернопільської області. Вісник Тернопільського відділу Українського географічного товариства. Тернопіль: СМП «Тайп». №5 (вип. 5). 2021. С. 22-26.
22. Заблоцький Б., Гавришок Б., Дем'янчук П. Облік площ земель сільськогосподарського призначення територіальних громад Тернопільської області: джерела, повнота та репрезентативність інформації. Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія «Географія». Тернопіль : Тайп, 2022. Вип. 2. (53). С. 76-83.
23. Заставецька О. В. Ткач Д., Заставецький Б. Географія Тернопільської області: навчальний посібник для учнів 8–9 класів. URL: <https://mybook.biz.ua/ua/pidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki/geografiya-ternopilskoi-oblasti-navchalniy-posibnik-dlya-uchniv-89-klasiv/>.
24. Заставецька Л. Б. Організація краєзнавчо-туристичної роботи в школі: курс лекцій. Тернопіль: Видавничий центр ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2011. 104 с.
25. Заставецька Л. Б. Населення. Географія Тернопільської області: монографія. В 2-х т. Т.1. Природні умови і ресурси. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2020. С. 5-76.

26. Земельний кодекс України: Закон України. Відомості Верховної Ради України, 2002. № 3-4. С. 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
27. Земельний кодекс України: наук.-практ. коментар / за ред. Семчика В. І. Київ: Ін-Юре, 2003. 676 с.
28. Земельні ресурси та їх використання: навч. посібник / за ред. А. М. Третяка. Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2022. 304 с.
29. Кравченко Т. М. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії. Т. М. Кравченко *Географія*. 2008. №7. С. 2-4.
30. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник для студентів географічних факультетів університетів і природничо-географічних факультетів педагогічних інститутів. URL : <https://studfile.net/preview/5265663/>.
31. Ковальська, К. В. Роль краєзнавчого принципу навчання у формуванні загальногеографічних знань учнів. Географічна наука та освіта: від констатації до конструктивізму: Зб. наук. праць. К., 2018. С. 221.
32. Корнєєв О. В. Роль і значення географічного краєзнавства в підручниках географії. О.В. Корнєєв. *Географія*. 2009. № 5. С. 17-19.
33. Корнєєв О. В. Методика шкільного географічного краєзнавства. – Х.: Вид. група «Основа», 2007 р.
34. Корнєєв О. В. Географічне краєзнавство. О. В. Корнєєв. *Географія*. Науково-методичний журнал. 2008. № 3 (103). С. 6-7.
35. Костриця М.Ю. Географічне краєзнавство в системі національного краєзнавства. Костриця М.Ю. *Краєзнавство*. 2001. №1. С. 44-46. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2001_1_44.
36. Кравець Н. В. Краєзнавча робота в контексті навчально-виховної діяльності сучасного закладу освіти. Методичний посібник. URL: [\[https://vseosvita.ua/library/turistskokraeznavcarobota-v-konteksti-dialnosti-sucasnogo-zakladu-osviti-1938.html\]](https://vseosvita.ua/library/turistskokraeznavcarobota-v-konteksti-dialnosti-sucasnogo-zakladu-osviti-1938.html).
37. Круль В., Круль Г. Сутність і структурний зміст краєзнавства, об'єктно предметна основа географо-краєзнавчих досліджень. Історія української

географії. URL: <http://ukrtur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/krajeznastvo/sutstrukzmist.htm>.

38. Кузьма-Качур М. І., Горват М. В. Основи краєзнавства: навч. посібн. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 256 с.

39. Кушнір Л., Гомля Л. Особливості проведення краєзнавчої роботи в школі. Витоки педагогічної майстерності. 2012. Випуск 10. С. 166-169. URL : https://tourlib.net/statti_ukr/kushnir.htm.

40. Модельні навчальні програми для 5-9 класів Нової української школи. Географія. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>.

41. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Географія 6-9 класи. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-5-9/56127/>.

42. Назаренко Т. Г. Методика навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах (особливості навчання). Х.: ВГ «Основа», 2016. 112 с.: іл., табл.. (Серія «Бібліотека журналу «Географія»; Вип. 11 (155). URL: <https://lib.iita.gov.ua/id/eprint/707431> с. 78.

43. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. URL : <http://univd.edu.ua/index.php?id=99&lan=ukr>.

44. Олішевська Ю. А. Шкільне географічне краєзнавство : навч. посібникм / Ю. А. Олішевська. Київ : «ФОП Кравченко», 2020. 175 с.

45. Питуляк М., Питуляк М. Земельно-ресурсний потенціал Тернопільської області та ефективність його використання в сучасних умовах господарювання. Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія. Тернопіль: 2018. № 1. С. 190-196.

46. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель: Розпорядження КМУ від 19 січня 2022 р. № 70-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#Text>.

47. Рудницька Н.Ю. Використання вчителями краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі: історико-педагогічний аспект. URL : <http://studentam.net.ua/content/view/7801/97/>.
48. Сухомлинська О. В. Ушинський Костянтин Дмитрович. Українська педагогіка в персоналіях: навч. Посібник для студентів ВНЗ: у 2-х кн. Кн. 2 XX століття. Київ: Либідь, 2005. С. 284-292.
49. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2023 рік. Тернопіль: Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2024. 344 с.
50. Тернопільська область: Навчально-краєзнавчий атлас. Львів : «Афіша», 2000. 22 с.
51. Топузов О. М., Самойленко В. М., Вішнікіна Л. П. Загальна методика навчання географії. Київ: ДНВП «Картографія», 2012. С. 85.
52. Чернюк Г., Царик П. Клімат. Географія Тернопільської області: монографія. В 2-х т. Т.1. Природні умови і ресурси. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2020. С. 202-220.
53. Чубрей О. С., Драганчук С. С. Значення туристсько-краєзнавчої роботи у закладах загальної середньої освіти. URL: <https://repo.odmu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/10349/>.
54. Шищенко П., Муніч Н. Географічне краєзнавство: зміст, понятійно-термінологічний апарат, місце в географічній освіті. Історія української географії. Спец. випуск: Краєзнавство, 2001. Вип. 4. С. 6-8.